

EGY ARAMEUS PAPÍRUSZ

I

Az Egyiptomban talált arameus papíruszok között különleges helyet foglal el a Cowleytől közzétett 81. sz. papírusz. Ezt A. H. Sayce vette 1906-ban Luxorban, állítólag Kūsól származott. Cowley először 1907-ben tette közzé,¹ majd később az egyiptomi arameus papíruszokat tartalmazó gyűjteményes kötetében újból tárgyalta.² A papírusz szövegének kibetűzését és értelmezését töredékes állapota, a hanyag írás, a tartalom összefüggéstelen volta és a rövidítések jelentékenyen megnehezítették. Annyit mindenesetre sikerült Cowleynek megállapítania, hogy egy számadással van dolgunk, amelyben számos név és árucikk szerepel, összefüggő fordítást azonban nem tudott adni, mert számos hely olvasata és értelmezése tisztázatlan maradt. A papírusz keletkezési idejére vonatkozólag jó támpontot nyújtottak a szövegében előforduló görög nevek. Ezek alapján Cowley a Ptolemaiosok korára gondolt, mivel azonban valószínűtlennek tartotta, hogy az arameus nyelvet Egyiptomban a perzsa uralom bukása után hosszabb ideig használták volna, a papírusz írásának időpontját a 300 körüli évekre tette.

Mindebből világos, hogy az AP 81. sz. papírusz egyedülálló, több szempontból is értékes forrása a korai ptolemaiوسي Egyiptom történetének. Egyrészt ugyanis rendkívül érdekes bepillantást enged e kor gazdasági és kereskedelmi viszonyaiba, másrészt pedig lehetővé teszi, hogy az egyiptomi zsidóság sorsát, amely az elephantinei zsidó kolónia pusztulása után homályba süllyed előttünk, legalábbis a korai ptolemaiوسي időkig bizonyos mértékben nyomon követhessük. Éppen ezért kíséreljük meg most a következőkben értelmezését. Ezt ma némileg könnyebbé teszi az a körülmény, hogy lényegesen nagyobb arameus nyelvi anyag áll rendelkezésünkre. Ezenkívül a papírusz számadásainak kitűnő tartalmi párhuzama került elő időközben Dura-Europosban Nebuchelos kereskedői feljegyzéseiben.

Ila a papírusz szövegét akárcsak Cowley hiányos értelmezésében is áttekintjük, azonnal szembetűnik, hogy tartalmilag több, egymástól független részre oszlik. Ez szintén emlékeztet Nebuchelos feljegyzéseire, amelye-

¹ A. H. SAYCE—A. E. COWLEY: PSBA 29 (1907) 260 skk.

² A. COWLEY: Aramaic Papyri of the Fifth Century B. C. Oxford 1923. 190—199.

ket ez a durai kereskedő hasonlóképpen tartalmi összefüggés nélkül, az egyes üzletek lebonyolításának megfelelően firkált fel lakása falára. Papírúszunk keletkezését valószínűleg ugyanígy kell elképzelnünk. Írója különböző időpontban kötött üzleteinek eredményét lerögzítette, anélkül azonban, hogy az egészből összefüggő, rendszeres számadást készített volna.

I. rész

Az első ilyen elkülönülő rész az A columnát foglalja magában. Cowley olvasása szerint ez a rész a következőképpen hangzik:

A columna

1. sor	<i>ḥšbn 'nby' zy ktbt [...] 'bhy</i>
2	<i>šlm[š'yn nšbt' zy zbdyh ḥnṭn s I r I</i>
3	<i>šbtyt brt [ʿbdy[ḥ] ḥnṭn s I [ḫ] III III I I p</i>
4	<i>[ʿrs[ʿn][.....] ḥnṭn ' X II</i>
5	<i>bb 'rs[yn] [šr] I ' [...]</i>
6	<i>[.]</i>
7	<i>[..... gr][bn] [...] zy[ly] X III III III</i>
8	<i>[mn šm]ʿwn grbn II yḥnn khn' grb I</i>
9	<i>mn šbty yšyb grbn II mn ntn I grb I</i>
10	<i>mn ḥgy dyprs grbyn II</i>
11	<i>tʿb[ʿ] brt [ḥn[ʿyh b[ʿy]ʿ[ʿ] ' III ' I 'l[...]</i>
12	<i>[....]' wmn s[.]nrh</i>
13	<i>[.]</i>

Mivel a papírúsz hosszában ketté van szakadva, a columnák viszont szélességében helyezkednek el rajta, Cowley véleménye szerint lehetséges, hogy a columnákat ketté szelő szakadásoknál hiányzik valami, azonban a columnák alsó és felső része valószínűleg teljesnek tekinthető.

I. sor. Cowley a columna kezdetét következőképpen értelmezte: „Account of the produce which Abihi wrote ... (daughter of) Shelamzyn”. Ez az értelmezés azonban több ponton is helyesbítésre szorul. A *ḥšbn* szót 'számadás'-nak aligha értelmezhetjük, mert a papírúsz tartalma ennek ellene mond, amennyiben egyetlen összegezést sem találunk rajta. E nehézség megoldását a talmudi arameus *ḥōšbānā* szó nyújtja, amelynek jelentése 'blosse Berechnung, Aufzählung, ohne nämlich dabei eine genaue Ordnung zu beobachten',³ tehát éppen az, amit a papírúszon találunk. Így *ḥšbn* nyilvánvalóan egyszerűen felsorolás'.

³ J. LEVY: Neuhebräisches und chaldäisches Wörterbuch. Leipzig 1876—1889. II. 121.

Feltűnő azután az 1. sorban a *ktbt* igealak értelmezése. Az arameus dokumentumoknál sohasem fordul elő, hogy az „írta X. Y.” formulát az írásmű elejére tennék, ez mindig a befejezésben áll. Még meglepőbb, hogy Cowley értelmezése szerint az írnok egy nő volt, ami igazán példátlan lenne az arameus írásbeliség történetében. Nyilvánvaló azonban, hogy itt másról van szó. Már az elephantinei papíruszokon megfigyelhető a *ktb* igealak egy speciális használata, s ez a *ktbt* igealak értelmezését papíruszunkon is lehetővé teszi. Az E. G. Kraelingtől közzétett papíruszok közül a 6. sz. 16. sorában ezt olvassuk: *zy ykw m 'lyky ltrtky mn bty' zy ktbt wyh [bt lky ...]*⁴ „bárki lép fel ellened, hogy kiűzzön téged azokból a házakból, amelyeket tulajdonodul irattam és adtam neked ...”. Előfordul a *ktb* igealak ez a használata egy másik helyen is, Kraeling 9. sz. 27: *spr by zy ktb 'nny br 'zryh lhn' lyhwyšm'*⁵ „okmány egy házról, amelyet 'Ananī, 'Azaryāh fia, a *lhn* ráírt Yehōyišma'-ra, leányára”. Ezeken a helyeken tehát a *ktb* igealak 'vkinek tulajdonául írni, vkire ráíratni' jelentése van, s hogy az idézett helyeken a *ktb* igealak valóban ezt a jelentést kell tulajdonítanunk, bizonyítja az, hogy mindkét papíruszon megtaláljuk az „írta X. Y.” formulát is, következésképpen a *ktb* ige a fenti két mondatban az okmány leírására nem vonatkozhatik. A *ktb* igealak ez a használata az arameusban valószínűleg a babyloni kereskedelmi nyelv hatása alatt fejlődött ki. Az újbabyloni kereskedelmi levelekben ugyanis gyakran találjuk az arameus *ktb* igealak megfelelő *šatāru* 'írni' ige ('als Eigen-tum oder Schulden) notieren' jelentésben való használatát.⁶

Papíruszunkon a *ktb* igealak ez a jelentése jól beleillik a szövegössze-függésbe: „Azoknak a terményeknek felsorolása, amelyeket tulajdonaként feljegyzett ...”. Ebben az esetben '*bhy*-ban nem kell írnoknőt sem látnunk, hanem egyszerűen a tulajdonosnak tarthatjuk. Valószínű azonban, hogy személyében nem is nővel, hanem férfival van dolgunk. Cowley az '*bhy* alakot az Elephantinében egyébként is előforduló '*byhy* női névvel azonosította, s úgy gondolta, hogy a szülőt feltüntető *šlmsyn* név előtt kimaradt a *brt*, 'leány' szó, mint ahogy ezen a papíruszon a szülónév előtt a *br* 'fiú' szó is ki szokott maradni. Függetlenül attól, hogy az '*bhy* névalakot hogyan értelmezzük, Cowley utóbbi feltevése semmi esetre sem valószínű. Papíruszunkon ugyanis a családi viszony megjelölése egy-két esettől eltekintve mindig úgy történik, hogy a *br* 'fiú' szó nincs kitéve, viszont a *brt* 'leány' szó sohasem hiányzik. Nyilvánvaló, hogy a papírusz írója számára ez nagyon fontos megkülönböztetés volt, amelyet szigorúan betartott. Így semmiképpen sem tehetjük fel, hogy éppen a legfontosabb tételnél, a felsorolás kezdetén a *brt* szót kihagyta volna. Ellenkezőleg, a családi viszony megjelölésének hiányá-

⁴ E. G. KRAELING: The Brooklyn Museum Aramaic Papyri. New Haven 1953. 193. A *ktb* ige o speciális jelentése e helyeken elkerülte Kraeling figyelmét.

⁵ KRAELING: id. m. 239.

⁶ E. EBELING: Glossar zu den neubabylonischen Briefen. SBAW 1953. 1. München 1953. 243.

ból feltétlenül az következik, hogy *'bhy* fia volt *šlmšyn*-nak, nem pedig leánya. Az *'bhy* nevet ebben az esetben természetesen nem tarthatjuk azonosnak az *'byhy* alakkal, hanem inkább arra gondolhatunk, hogy egy olyan névnek a hypokoristikonja, mint pl. **Aβihadaδ*, s ebben az esetben *Aβihay*-nak kell értelmeznünk.

Mivel a fentebbi érvelés alapján *Aβihayt*, *Šelāmsšin* fiát kell a felsorolás összeállítójának s egyben a termények tulajdonosának tartanunk, kézenfekvő feltennünk, hogy a *ktbt* nem sg. 3., hanem sg. 1. személyű alak. Ebben az esetben pedig a *ktbt* és az *'bhy* szó közötti hézag kiegészítése önmagától adódik: nem lehet más, mint az *'nh 'én'* szó, amely két széles betűjével jól kitölti a 4 betűhelynek jelzett hézagot. A bevezető formulának ezek szerint következő értelmezését javasolhatjuk: „Azoknak a terményeknek a felsorolása, amelyeket én, *Aβihay*, *Šelāmsšin* fia tulajdonomként összeírtam.” Talán furcsának tűnhetik, hogy *Aβihay* a nevét a felsorolás kezdetén ilyen hangsúlyozottan szerepelteti, azonban ennek a stílusnak pontos párhuzamát találjuk *Nebuchelos* feljegyzéseiben, amelyekben hasonló formula három helyen is előfordul:

1—2. SEG VII Nr. 381 és 382 *'Επί· εισηγικα· ἐγὼ Νεβού(χηλος) (δηράρια) βρα·*

3. SEG VII Nr. 417 *'Επί· ἔπεμψα εἰς Ἀπάδανα ἐγὼ Νεβούχηλος· κτλ.*

Nebuchelos esetében bizonyos mértékben érthető saját személyének ez a kiemelése. Voltak ugyanis üzlettársai, akik szintén szerepelnek feljegyzéseiben, s bizonyára nem volt közömbös, hogy az egyes üzleteket ki bonyolította le, vagy hogy melyik társ kezében milyen áru vagy pénzüsszeg volt. Hasonló lehetett azonban a helyzet *Aβihay* esetében is. A következő feljegyzés-részlet ugyanis a 14. sorban a következő szavakkal kezdődik: *štry' byd ywntn w'nh* „A *Yōnādān* és az én kezemben levő szerződések”. Ebből kiderül, hogy *Aβihay*nak is volt üzlettársa vagy üzlettársai, s így papíruszunkon is indokolt lehetett saját nevének ez a kiemelt szerepeltetése.

2. sor. A bevezető formula után felsorolás következik, amelynek egyes tételei egy nevet és egy gabonamennyiséget tartalmaznak. Ezzel kapcsolatban felmerül az a kérdés, mit jelent a megnevezett gabonamennyiség a felsorolás összeállítója, *Aβihay* szempontjából. Két lehetőségre gondolhatunk. Az egyik megoldás az lehetne, hogy *Aβihay* eladta a gabonát és az árával tartoznak neki. Ez ellen a feltevés ellen szól azonban az, hogy ahol ilyen eladásról van szó a papíruszon, rendszerint a vételár is fel van tüntetve, s külön mellé van jegyezve, hogy mennyi még a hátralék, mint pl. 132. sor: *lqn X II 'b[š II]I š'r r III* „12 lōγ 3 šekelért, hátralék 3 riβ'a”. Ugyancsak nehezen lehetne összeegyeztetni ezzel a magyarázattal a 7. skk. sorokat, amelyekben a felsorolt nevek előtt a *mn* praepositio áll, s így kétségtelen,

hogy a feltüntetett gabonamennyiséget Aḫihay ezektől a személyektől kapta, nem pedig nekik adta. Így inkább arra a másik megoldásra kell gondolnunk, hogy a megnevezett gabonamennyiség Aḫihay követelését jelölte meg a felsorolt személyektől.

3. sor. Cowleynál a gabonamennyiség adata tisztázatlan maradt. A *s I* után következő rövidítés helyes olvasata *ʿk*, mint ahogy Cowley a szövegben hozza, nem pedig *ʿwr*, mint ahogy a kommentárban olvassa. A *ʿk* rövidítés nyilvánvalóan az elephantinei papíruszokon már korábban ismert *kb* űrmértékkel azonos,⁷ amely a későbbi adatok szerint 4 lōḡgal volt egyenlő. Az utána következő számadatot Cowley két részre tagolta, *III III I* tartozik szerinte a *ʿk* rövidítéshez, *I* pedig az utána következő *p*-hez, s ez az utóbbi kifejezés feltevése szerint *m I p* helyett áll, amely 'fél' jelentésben többször előfordul a papírusz egyéb helyein. A helyzet azonban az, hogy ma már tudjuk, hogy az utóbbi kifejezésben az *m* a *mā'āh* '1/12 šekel' szónak a rövidítése,⁸ s az egész kifejezés jelentése 'másfél *mā'āh*', azaz egy pénzösszeg megjelölésével, nem pedig űrmértékkel van dolgunk. Minthogy így e helyen a *p* csak önmagában jelentheti a 'fél'-et, s előtte számjegy nem állhat, kézenfekvő, hogy valamennyi számjegyet a *kb* űrmértékre kell vonatkoztatnunk. Így a 3. sor számadata a következő lesz: *I s'h 8 1/2 kb*.

4. sor. Az *'rsyn* nevet Sayce a görög *Arsinoe*-vel próbálta azonosítani, azonban ebben az esetben a szóvégen legalábbis egy *'*-t vagy *h*-t kellene várnunk. Semmivel sem vezet tovább Cowley *Arsin*-ja, amely nyilván csak pillanatnyi kiegészítő megoldás akart lenni. Mivel az *'rsyn/h* kiegészítés az 5. sorban nem lehetséges, az *Arsin* alak pedig nem magyarázható, arra gondolhatunk, hogy a nevet a szintén lehetséges *d*-vel *'dsyn* olvassuk. Ezt az alakot aztán *Idisin*-nek értelmezhetjük, azaz olyan képzésnek, mint az *Idibēl* név. E magyarázat mellett szól az is, hogy az elephantinei zsidóság körében is találunk a *Sin* istennévvel képzett neveket. Így Cowleynél AP Nr. 6, 19 előfordul a *synkšr* = *Sinkišir* név, amely most *snkšr* írásban előkerült a Brooklyn Museum egyik papírusán is.⁹

5. sor. E sorban fordul elő először a papírusz értelmezésének egyik legnehezebb problémája, a *bb* rövidítés. Ezt Sayce „on account of” jelentésben próbálta fordítani, Cowley pedig arra gondolt, hogy a *bbyt* kifejezés rövidítése. Sayce feltevésének sem tárgyi, sem nyelvi alapja nincsen, Cowley értelmezése azonban önmagában véve nem volna lehetetlen. A *bb 'dsyn šr I* kifejezés ugyanis ebben az esetben így volna értelmezhető: „Idisin házában (birtokában) I szerződés” vagy „Idisin házára vonatkozólag I szerződés”. Bár önmagában véve mindkét fordítás lehetséges, sőt a papíruszon a *bbyt* kifejezés hasonló szövegösszefüggésben kiírva is előfordul (ld. 109. sor: *bbyt*

⁷ COWLEY AP Nr. 45, 8.

⁸ Ld. legutóbb KRAELING: id. m. 39.

⁹ Ld. KRAELING: id. m. Nr. 8, 10 s hozzá 230.

yšyb ... III II „Yāšīḇ házában [ez és ez] 5 db”, 110. sor: *bbytn' ... II ... II* „házunkban ... 2 db ... 2 db”), mégis számos meggondolás szól ez ellen az értelmezés ellen. A második fordítás helytelenségét bizonyítják elsősorban az olyan tételek, mint a 25. sorban: *bb šbty hgy štr I bhñn' XX II II*, amelyet nyilvánvalóan nem fordíthatunk úgy, hogy „Šabbeṯay, Ḥaggay fia házára vonatkozólag 1 szerződés 24 ardaḡ gabonára vonatkozólag”. Az első fordítás helyességét viszont kizárja az a körülmény, hogy a 14. sor szerint a felsorolt szerződések Yōnāṯān és Aḡihay „kezeiben” vannak, s viszont mégis számos tétel kezdődik a *bb* rövidítéssel.

Más megoldást kell tehát keresnünk. Gondolhatnánk először is arra, hogy a *bb* valóban a *bbyt* illetőleg egy hosszabb kifejezés: a *bbyt spry' 'okmányok házában, levéltárban rövidítése*. Hogy volt egy ilyen intézmény, azt 'Ezrā egyik helyéből tudjuk: 6,1 *b'dyn drywš mlk' šm t'm wbkrw bbyt spry' dy gnzy' mhh̄tyn tmh bbb̄l* „Darcios király nyomban parancsot adott és keresni kezdték az okmányok házában, ahol a kincseket őrzik Babylonban”. Bauer—Leander ugyan a szórend helyesbítését javasolják e mondatban, s elgondolásuk szerint *bbyt spry' dy gnzy'* helyett *bbyt gnzy' dy spry'*-t kellene olvasnunk,¹⁰ tehát a mondat vége így alakulna: „a kincsek házában, ahol az okmányokat őrzik Babylonban”. Tárgyilag ez a feltevés bizonyára jogosult, mert valószínű, hogy a levéltár a kincstár keretébe tartozott, nyelvileg azonban semmi esetre sem szükséges, mert a mondatot nem kell feltétlenül úgy értelmeznünk, hogy a kincseket a levéltárban őrizték, hanem a *dy tmh* kifejezéssel keretezett mondatszakasz lehet egyszerűen a „kincstár” körülírása: „ott, ahol a kincseket őrzik Babylonban” = „a kincstárban, Babylonban”. Ezenkívül más adataink is vannak ilyen levéltárak létezésére vonatkozólag.¹¹ Újbabiloni dokumentumokból ismerjük egyrészt az *É tuppi 'agyagtáblák háza'* és a *bīt šaṭāriⁱ 'okmányok háza'* elnevezéseket¹² (utóbbi pontosan megfelel az arameus *byt spry'*-nak), másrészt pedig az egyik újbabiloni levélből e levéltárak szerepére vonatkozólag is igen érdekes felvilágosítást kapunk. A szóban forgó levélrészlet a következő:¹³

- 3 *mašakgīt-ta*
 4 *šá ina kâti-iá (?) ip-še-e-tú šá ina mu-kin-nu šarri*
 5 *i-tu-ur-ru a-na muh-ḫi*
 6 *nu-dun-nu-ú šá fa-d/tir-tum*

¹⁰ H. BAUER—P. LEANDER: Kurzgefasste biblisch-aramäische Grammatik. Halle/Saale 1929. 65.

¹¹ COWLEY annak idején úgy gondolta, hogy az elephantinei papiruszokon előforduló *by zy lbnn* kifejezés (AP Nr. 3, 18; 10, 9) 'okmányok háza'-nak értelmezhető, s tárgyilag az Ezrától említett *byt spry'*-nak felel meg (id. m. 9). Azonban KRAELING (id. m. 264) meggyőzően bizonyította, hogy helyes fordítása 'house belonging to the children'.

¹² EBELING: id. m. 80 és SAN NICOLÒ EBELINGNÉL, id. m. 263.

¹³ L. EBELINGNÉL: id. m. 262 sk.

- 7 *mārti šá I.dnabû-šumu-ibni aššati*
 8 *šá I.dnabû-ušur-šú apli šá I.dnabû-uballit*
 9 *šá ina mu-kin-nu šarri nu-bu'-ú*
 10 *ù la ni-ik-šu-du*
 11 *ka-ba-an-na-šú*
 12 *šá ina arabkisilimmi úmi 16-kám šatti 164-kám*
 13 *ina mu-kin-nu šarri šá hbābūlā^{ki.meš}*
 14 *i-tu-ur-ru*

- 3 „Az okmányról,
 4 amelyet kezem készített, amely a királyi levéltárba
 5 került, vonatkozólag
 6 Ad/tirtumnak,
 7 Nabû-šumu-ibni leányának,
 8 Nabû-ušuršu, Nabû-uballit fia feleségének hozományára,
 9 amelyet a királyi levéltárban kerestünk
 10 és nem találtunk,
 11 azt mondták nekünk,
 12 hogy a 164. év Kislim hó 16.-án
 13 a babyloniak királyi levéltárába
 14 került.”¹⁴

E levélből kiderül, hogy a magánszerződések okmányait (vagy talán másodpéldányukat) a királyi levéltárba adták megőrzésre, s hogy a babyloniak magánokmányai számára is volt egy külön királyi levéltár.¹⁵ Nagyon valószínű, hogy ez az intézmény már az egész óperzsa birodalom területén általános lehetett, s így Egyiptomban is számolhatunk vele. Feltehető tehát, hogy az arameus magánszerződéseket, amelyeket egyébként is mindig a hivatalos kormányzati hatóság előtt kötöttek, szintén a *byt spry'*-nak adták át megőrzésre. A *bb* rövidítés papíruszunkon ezek szerint azt jelentené, hogy az illető tételben említett szerződés az „okmányok házába” került már át megőrzésre. Így pl. a 17. sor értelmezése a következő lehetne: *bb šm'wn štr I bkršn X II* „a levéltárban Šime'ön(tól) 1 szerződés 12 karš-ról”. Ugyanígy értelmezhetnénk az 5. sort is, bár ebben az ardaß' rövidítése előtt a *b* praepositio hiányzik.

A *bb* rövidítésnek ez a magyarázata kitűnően megfelel mindazokon a helyeken, ahol a tételben a *štr* 'okmány, szerződés' szó szerepel. A papírusz vége felé azonban többször előfordul olyan tételekben is, amelyekből a *štr*

¹⁴ EBELING az *i-tu-ur-ru* igealakot 'zurückgegangen'-nel fordítja, ez azonban nem illik a szövegösszefüggésbe. A *tāru* ige alapjelentése 'fordul', itt *ina* ... *i-tu-ur-ru* 'vmibe fordul' > 'vmibe bekerül'.

¹⁵ A *mu-kin-nu šarri šá hbābūlā^{ki.meš}* kifejezés értelmezésére vonatkozólag meggyőző San Nicolò érvelése EBELING-nél, id. m. 263.

szó hiányzik. Így találjuk pl. a 79. sorban: *bb nkys lg l m l p* „... Nikias l lōγ l ½ mā‘āhért”. Itt nehezen lehetne elképzelni, hogy a kb. ½ dl folyadék eladásáról szerződést készítettek s azt a levéltárban elhelyezték volna. Ezeknek a tételeknek az általános szerkezete is más, mint azoké, amelyekben a *štr* szó szerepel. Érdemes azt is megfigyelnünk, hogy a *bb* rövidítés többnyire ott jelenik meg, ahol a tételben ugyanaz a név szerepel, mint a megelőzőben. Ezek a megfigyelések azt a gondolatot ébreszthetik bennünk, hogy a *bb* rövidítés mögött nem valamilyen hivatalos fogalom, hanem egyszerűen egy felsorolásokban gyakori stílusfordulat, mint pl. ’űgyszintén’, ’továbbá’ vagy ’azonkívül’ stb. rejtőzik. Ezt a feltevést alátámasztja az, hogy Nebuchelos feljegyzéseiben is hasonló stílusfordulatot figyelhetünk meg. Nézzük pl. következő feljegyzéseit:

SEG VII 381 *Ἐπί. εἰσήμικα ἐγὼ Νεβού(χηλος) (δηνάρια) βρκ’.*

Ἐπί. ἔπεμψεν Βάβα·

διὰ Βιμὴλ Ἀδαγαβάρον (δηνάρια) σβ’.

διὰ Βάθης Χιλινέου (δηνάρια) ων’.

διὰ Βαρνάβου Σημέου (δηνάρια) ρ’.

SEG VII 382 *Ἐπ(ι) · εἰσήμικα ἐγὼ Νεβοῦχῆλος (δηνάρια) βρκ’.*

ἔδωκα Φραάτη (δηνάρια) αρμ’.

ἄλλα (δηνάρια) χις’.

Ἐπί. ἔπεμψεν Βάβα διὰ Βιμὴλ (δηνάρια) σβ’.

διὰ Βάθης (δηνάρια) ων’. *Ἐλαβεν Μαρίβηλος (δηνάρια) ρνβ’.*

Ezekben az *ἐπί* ’hozzá még, továbbá’ szó körülbelül ugyanazt a szerepet játsza, mint papiruszunkon a *bb* rövidítés. A kérdés mármost az, hogyan lehetne ezt feloldani. Az első *b* nyilvánvalóan a *b* praepositio, a második *b* pedig egy *b*-vel kezdődő szó rövidítése lehetne. Gondolhatnánk ezzel kapcsolatban elsősorban az arameus *br* ’kívül’ szóra. A talmudi arameusból ismerünk ilyen kifejezéseket, mint *br mn dyn wbr mn dyn* ’ezen kívül és azon kívül’ vagy *lbr mynh* ’rajta (fem.) kívül’. Ezeknek az alapján feltehetnénk egy *bbr* *mnh* ’rajta kívül, azonkívül, továbbá’ kifejezést, s ez megfelelő értelmet adna a *bb* rövidítés valamennyi előfordulási helyén.

Igen érdekes az 5. sorban a *š,r* ’okmány’ szó előfordulása. Az elephantinei papiruszokon e helyett mindenütt a *spr* ’okmány’ szót találjuk, sőt ezeken a *š,r* szó elő sem fordul. A *š,r* szó nyilvánvalóan a babyloni *ša,āru* ’okmány’ szó átvétele. A bibliai arameusban és az elephantinei papiruszokon még nem fordul elő. Úgy látszik csak később, a hellenisztikus korban kerülhetett át az arameusba. Papiruszunkon már mindenesetre kiszorította a korábban általánosan használt *spr* szót.

7. sor. Itt szemmeláthatólag bizonyos változás van a felsorolás jellegében. Míg az eddigiekben valószínűleg követelések szerepeltek az egyes

tételekben, addig a 7—10. sorokban a nevek előtt álló *mn* praepositio azt a benyomást kelti, hogy itt átvett mennyiségekről van szó. A mennyiségek megjelölése ezekben a sorokban a *grb* szóval történik, amely az arameusban itt tűnik fel először, de később megtaláljuk a talmudi arameusban is (*grb* 'irdenes Fass'). E szó nyilvánvalóan az óperzsából való kölcsönzés, az óind *grbhi* 'in sich haltend, enthaltend' szó alapján feltehető óperzsa **graβi* 'Kornbehälter, Scheffel' átvétele. E szóval függ össze a középperzsa és párthus *grēv* 'véka' űrmértéknév is.¹⁶ Míg azonban a középiráni szavak óperzsa **graβya*-alakra vezethetők vissza, addig az arameus *grb* csak egy óperzsa **graβi*-vagy **graβa*-alaknak lehet az átvétele. Valószínű tehát, hogy vagy az óperzsában a két alak egymás melletti meglétével kell számolnunk, vagy pedig a **graβya*-alak, amely a **graβi*-továbbképzése, valamivel később keletkezett.

A 7. sorban a *grbn* szó előtt valamilyen anyag megnevezésének kellett állnia. A *grb* űrmérték a papírusz más helyein borral kapcsolatban szerepel, úgyhogy ezen az alapon borra lehetne gondolni. Azonban ez a körülmény nem teljesen perdöntő, mert más űrmértéket is használtak gabonához is és borhoz is egyaránt. Így találjuk az Aršām-levelekben a *hpn* űrmértéket borral és liszttel kapcsolatban.¹⁷ Gabona mellett szól viszont az a körülmény, hogy mind a megelőző, mind pedig a következő részben gabonáról van szó. Így valószínűleg helyesebb a sor elején a *hn̄n* 'gabona' szót kiegészíteniünk. Ugyancsak ebben a sorban a *zyly* szó előtt az értelmi összefüggés és a többi tételek szerkezete a *mn* praepositio kiegészítését kívánja.

9. sor. A *šbty* nevet Cowley indokolatlanul női névnek tartotta, s szükségtelenül feltette, hogy utána kimaradt a *brt* szó. A *šbty* név azonban jól ismert a Bibliából mint férfinév, s ugyancsak mint férfinév került elő a Brooklyn Museum egyik papíruszán is.¹⁸ A sor végén *ntn I* helyett nyilvánvalóan *ntwn* a helyes olvasat, mint ahogy erre már Cowley is gondolt.

11. sor. Itt a felsorolás jellege ismét hasonlóvá válik az első sorokéhoz. Arra is lehetne talán gondolni, hogy a papírusz összeillesztése helytelen, s ez a sor eredetileg közvetlenül a 6. sor után következett. A *tb'* név ismert már az 1704-ben közzétett első egyiptomi arameus nyelvemlékből (Tabo, Tahapi leánya), előfordul mint egyiptomi női név az elephantinei papíruszokon is (AP Nr. 28,4 *tb'*, *p̄wsyry* anyja). Míg az idézett két helyen *tb'* mint egyiptomi család tagja szerepel, papíruszunkon apja a sémi *hnyh* nevet viseli. Így valószínűleg *tb'* anyja lehetett egyiptomi nő, aki lányának is egyiptomi nevet

¹⁶ Ld. ennek eredetére és történetére HARMATTA J.: AntTan 3 (1956) 121 skk. és Acta Ant. Hung. 6 (1958) 97 skk.

¹⁷ Ld. VI. levél 3. sor: *ywm lywm kmh hwry hpn trtyn kmh rmy hpn tlt hmr 'w škr hpn trtyn* „naponként két *hpn* fehér lisztet, három *hpn* gyengébb minőségű lisztet, két *hpn* bort vagy sört”. G. R. DRIVER: Aramaic documents of the Fifth Century. London 1954. 20.

¹⁸ KRAELING: id. m. 204, 209.

adott. A név után álló $b\text{r}y\text{r}'$ olvasat Cowley szerint bizonytalan. A szó elején álló b alapján leginkább egy helymegjelölést kereshetünk benne. A r' helyett olvashatunk s' -t vagy $\text{š}'$ -t is, a t -t egybeírt wn -nek is felfoghatjuk, s a szó végén h' -t is olvashatunk. Az így adódó olvasási lehetőségek közül világosan azonosítható a $b\text{s}'wn\text{h}'$ olvasat. *Swnh* a Bibliában Syene neve, amely az elephantinei papíruszokon *swn* alakban fordul elő.

A sor végén álló két számadat közül az első nyilvánvalóan Tabā, Han-niyāh lánya tartozását jelöli meg. Az ez után következő ' I számadattal azonban valószínűleg már egy másik tétel kezdődik. Mivel a következő sorban a név előtt a *mn* praeposíciót találjuk, kézenfekvő arra gondolnunk, hogy itt egy befolyt összegről van szó. Ehhez jól vág a számadat után olvasható 'l szó, amelyet az 'll 'bemenni, bejönni' ige perf. sg. 3. sz. alakjának foghatunk fel. Ez az alak előfordul a Brooklyn Museum egyik papíruszán is: 7,5 (*mhr*) 'l *lyk* „(a vételár) befolyt neked”.¹⁸ Ennek a helynek az alapján a sor végét is kiegészíthetjük. Az 'l igealak után nyilvánvalóan [*ly*]-nak kellett még állnia. Így a sor végének értelmezése a következő lehetne: „1 ardaß (gabona) befolyt nekem...”.

12. sor. A világosan olvasható *wmn s[.]nrh* szavak azt a személyt nevezik meg, akitől az 1 ardaß gabona Aβihay raktárába befolyt. A *s[.]nrh* névalak, amelyet *s[y]nrh*-re egészíthetünk ki, a görög írásban Σέρως alakban fennmaradt egyiptomi női névre emlékeztet.¹⁹ A két név azonosítására azonban nem gondolhatunk, mert a Σέρως név démotikus *sn-hr* és kopt *tsenhōr*, *čnhōr* alakjai alapján az arameusban **synhrh* írást várhatnánk. Valószínű azonban, hogy a két név olyan módon mégis összefügg egymással, hogy a *synrh* alak is a *sn-hr*-hoz hasonló összetétel, csak második tagja nem a *hr* istennév, hanem esetleg *wrt* istennő neve. Így a *synrh* alak egy egyiptomi **sn-wrt*, **Senure* 'Wrt leánya' név átírása lehetne.

A *s[y]nrh* név előtt álló *wmn* kifejezés arra mutat, hogy a sor elején még egy személynévnek, az előtt pedig szintén a *mn* praeposíciónak kellett állnia. Ha a sor elejére a *mn* praeposíciót kiegészítjük, akkor utána már csak egy három betűből álló név lehetett, amelynek utolsó betűje ' volt. Mivel az előző tételben *tb'*, *hnyh* lánya szerepelt, kézenfekvő e sor elején is ezt a nevet kiegészítenünk. A 12. sor tehát a következőképpen egészíthető ki: [*nm tb'*] *wmn s[y]nrh*.

II. rész

A papírusz második elkülönülő része a B columnával esik egybe:

B columnna

14. sor *širy' byd ywntn w'nh*

15 *slk l'p'n' šm'wn hgy*

¹⁸ Ld. e névről legutóbb L. CASTIGLIONE: Acta Ant. Hung. 2 (1953) 69 sk.

16	<i>bb šmtý štr I bħmr'n XX XX</i>
17	<i>bb šm'wn štr I bkršn X II</i>
18	<i>š III III II</i>
19	<i>bb šm'wn štr I [bzww]n III I C</i>
20	<i>[bb šm'w]n [š]tr I bħlryn III I mdl'</i>
21	<i>wyrhyn X II mdl'</i>
22	<i>'bdyh'w' zkwz štr I bzwn I C XX</i>
23	<i>bb 'bdyhw zkwz štr I bħntn ' X</i>
24	<i>šbty hgy ttn štr I bbyth</i>
25	<i>bb šbty hgy štr I bħntn ' XX II II</i>
26	<i>bydh š[r] 'I' yħnn br dlwy '[...]</i>
27	<i>bzwn I C</i>

Ennél a résznél is megtaláljuk a bevezető feliratot, amely megadja a felsorolás tárgyát. Hogy a *štr* szó alatt milyen szerződést kell értenünk, az magából a szóból nem derül ki, mert alapjelentése csak 'írás, okmány', s ennek megfelelően a későbbi arameusban is 'Dokument, Schriftstück, Bescheinigung, Schuldschein, Verkaufsbrief' stb. jelentésekben használatos.²⁰ Az egyes tételek tartalma azonban arra mutat, hogy a legtöbb esetben kölcsönről volt szó.

15. sor. E sor értelmezésének kulcsszava az '*pn*' szó. Az óhéber '*pn*' jelentése vitatott, újhéber megfelelője '*wpn* 'Art', a talmudi arameus '*wpu*' pedig 'Art, Bedingung, bedingweise Verabredung' jelentésű.²¹ Ezek közül e helyen a 'feltételes megegyezés' látszik legmegfelelőbbnek. A *slk* ige jelentése 'felmenni, eljutni vhová', a talmudi arameusban 'gondolni vmire'. A *slk l'pn* kifejezést tehát úgy lehetne értelmezni, hogy „feltételes megegyezésre jutott ...”. Az első tétel ezek szerint egy még teljesen le nem zárt üzletkötést rögzít. Ezt az értelmezést támogatja az is, hogy a *štr* szó hiányzik ebből a tételből, azaz az üzletkötés még nem jutott el az írásbeli rögzítésig.

16. sor. A Cowleytól azonosítatlanul hagyott *šmtý* név nyilvánvalóan azonos a Bibliából ismert *šmtý Šumāōi* névvel, amely az akkád *Šumā* névből képzett patronymikonnak magyarázható.

20. sor. A sor végén álló *mdl'* szóval kapcsolatban Cowley a talmudi arameus *mdl'* 'vagyon' szóra gondolt, azonban saját maga hangsúlyozta, hogy ezzel ezen a helyen nem lehet semmit sem kezdeni. E szó értelmezésénél figyelembe kell venni, hogy a következő sorban egy időadattal kapcsolatban még egyszer előfordul, de ugyanerre a szerződésre vonatkozik. Valószínű tehát, hogy ez a szó valamilyen, a szerződéssel kapcsolatos pénzügyi vagy jogi műveletet jelöl, amely kétszer megismétlődött. Ha megvizsgáljuk a ránk

²⁰ LEVY: NhChWb. IV. 544.

²¹ LEVY: NhChWb. I. 145.

maradt arameus adóssági szerződéseket, azt látjuk, hogy ezekben bizonyos határidők voltak megállapítva. Így a Brooklyn Museum egyik papíruszán (Nr. 11) a kölcsönvett tönköly visszaadása akkor esedékes, amikor a fejadagot a kölcsönvőnek kiadják a „király házából”. Ha ekkor nem adja vissza a kölcsönt, 20 napon belül meghatározott bírságot kell fizetnie. Ha ezt sem teljesíti, a hitelezőnek jogában áll házából tetszése szerint zálogot foglalnia. Egy másik elephantinei papíruson (AP Nr. 10) úgy van szabályozva a kölcsön visszafizetése, hogy a kölcsönvőnek 1 év elteltével kell a kölcsönt visszafizetnie. Ha ezt nem teszi, a hitelező zálogot foglalhat nála. Mivel a 21. sorban 12 hónapi idő szerepel a *mdl'* szóval kapcsolatban, kézenfekvő arra gondolnunk, hogy e szó a határidőnek valamilyen szabályozását, kétszeri előfordulása alapján valószínűleg a határidő meghosszabbítását jelentheti. Ebben az esetben a *mdl'* alakot felfoghatjuk a *dly*, *dl'* 'emel, merít, felemel' ige 'Af'el part. pass.-ának 'felemeltetve, meghosszabbítva' jelentésben. Tárgyilag pedig úgy képzelhetjük el Šime'ōn adóssági szerződésének esetét, hogy határideje egyszer már lejárt, de a hitelező Aβihay nem foglalt zálogot, hanem a határidőt talán az év végéig meghosszabbította, majd még további 12 hónap haladékot adott a visszafizetésre.

24. sor. A *ttn* olvasat e sorban több nehézséget is okoz. Elsősorban is fel kellene tenni, hogy *ttn* helyett áll. Azután vagy arra kellene gondolnunk, hogy *šbty* itt női név s a *brt* az apa neve előtt kimaradt, vagy pedig, hogy az ige nincs az alannyal nemben egyeztetve. Mindezek a nehézségek megoldódnak, ha az első *t* helyett *ʾyn*-t olvasunk. Így a tétel értelmezése a következő: „Šabbeθay, Haggay fia fog 1 szerződést adni a házára vonatkozólag”. Itt tehát ismét egy még függőben levő üzletről van szó.

26. sor. Mivel a papíruson később a 41. sorban előfordul egy *dlwy z'r'*-nak, azaz „ifjabb Dalluy-nak nevezett személy, kézenfekvő e sorban az apa nevét *dlwy* '[*tyk*]-ra, azaz az „idősebb Dalluy”-ra kiegészítenünk.

III. rész

A következő rész a C columna egyik részét foglalja csak magában. Számos értelmezési nehézséget nyújt, úgyhogy Cowley feldolgozásában csaknem teljesen értelmetlen maradt.

C columna

28. sor *byʿdʾ [yw]ntn hnʾn [zy?] yḥyy br[.] bnyh*
 29 *byd ywntn rkysh III III zy ḥmryn*
 30 *tplh zy ksp X ʿnʿhʿtʿn II zy ksp*
 31 *byd ntn wzyk' zy mšlm br 'zgd bš II*
 32 *wzyk' zyly bydh wzyk' rb' zyln' bydh*
 33 *rb' bydh ʿwzwʿl' bydh kʿhʿ[.]h špyr[h]*

34	<i>bydh</i> [...] ¹ <i>z</i> ¹ <i>zy y</i> [<i>dneyh</i>] [...]
35	<i>by</i> [<i>dh</i> ...
36	[.....] ¹ <i>hntn</i> ¹ ' II r I
37	[<i>byd</i>] ¹ <i>h</i> ¹ <i>hrš</i> ¹ <i>zy nḥš</i> ¹ <i>nḥkrs</i> [.] <i>brt hnyh</i> [...]
38	<i>bydh hrš</i> ¹ <i>zyln</i> ¹ <i>bmšy</i> [...]

A felsorolás címe: *byd ywntn* „Yōnāṯān kezében v. Yōnāṯānnál vannak”. Yōnāṯān szerepelt már az előző rész címében is, mint Aβihay üzlettársa. Ott a felsorolás folyamán csak a 26. sorban történik rá célzás, ahol a *bydh* kifejezést bizonyára reá, nem pedig az előző tételben szereplő Šabbeṯayra kell vonatkoztatnunk, mint ahogy Cowley gondolta. Itt, ebben a részben Yōnāṯān teljesen előtérbe lép, az egész felsorolás azokat az értékeket állítja össze, amelyek — nyilván különböző okokból — nála vannak.

28. sor. A *hntn* szó után valamilyen számadatnak kellett állnia, [¹ I] jól elfér a hézagba, sőt utána még valószínűleg egy *z* is állhatott, amelyhez hozzá kell kapcsolnunk a *yhyy* olvasat szókezdő *y* betűjét. A *br* olvasat utáni hézagba annak a felismerésnek az alapján, hogy az apa neve előtt csak *brt* 'leány' szót tette ki a papírusz írója, [*t*]-t egészíthetünk ki. Így az első sornak ez a része a következő lesz: *hntn* [¹ I *z*] *y hyy br*[*t*] *bnyh*. A *hyy* női név a héberből vagy az arameusból nehezen magyarázható, hacsak arra nem gondolunk, hogy a *hyy* 'életem' szóval azonos. Azonban ilyen személynévre nincsen példánk. Így számolnunk kell esetleg azzal is, hogy egyiptomi eredetű, a *hzy-hr*-hoz hasonló összetett név: **hzy-it*, amelynek kiejtése **Hayi* lehetett.²²

29. sor. E sorban a *rkysh* szó értelmezhetetlennek látszik. Cowley személynévre gondolt, azonban a szövegösszefüggés („6 *rkysh*, aki a szamaraké”) ezt a lehetőséget teljesen kizárja. A helyzet azonban az, hogy ebben a szóban az *s* helyett *b*-t is olvashatunk, s így egyszerre megoldódik e sor rejtélye. A *rkybh* szót ugyanis a *rkb* 'lovagolni' ige származékának tarthatjuk 'nyereg' jelentésben. Hasonló képzés az óhéber *mrkb* 'Wagen, Sattel', *mrkbh* 'Wagen', továbbá a talmudi arameus *rkwb* 'Wagen'. Így az egész sor értelme a következő: „Yōnāṯānnál 6 számárnyereg”.

30. sor. A *tph* a 4 Biblia-részlet tartására szolgáló kis doboz, amely e hely tanúsága szerint ezüstből is készült, s úgy látszik, kereskedelmi árucikk volt. A ¹*nḥt*¹*n* szót Cowley 'tray'-nek fordítja, azonban megkérdőjelezi a szót. Ilyen jelentésben e szót valóban nem ismerjük, ha a *nḥt* igéből származtatjuk, akkor jelentése legfeljebb 'talpazat' lehetne. Valószínűbb azonban, hogy helyette ¹*pḥt*¹*n*-t kell olvasnunk, s ezt a talmudi arameus *pwht* 'Hohlgefäss' szóval vethetjük össze.

31. sor. A sor elején meglepő a *byd ntn* kifejezés, mert az előző tételek alapján *byd ywntn*-t várnánk. A problémának két megoldása lehetséges.

²² Ld. a *hyh* nevet KRAELINGNél: id. m. 164.

Az egyik az, hogy *ntn* mint rövidült névalak *ywn^{tn}* helyett áll, a másik pedig, hogy *ʔβihay*nak volt egy *Nāḥān* nevű társa is. Az előbbi feltevés nyelvileg talán kevésbé kielégítő, tárgyilag viszont könnyebben elképzelhető, mert *Nāḥān*nak, mint *ʔβihay* üzlettársának a papíruszon egyébként nem találjuk nyomát, *Yōnāḥān* viszont máshol is szerepel.

E sornak és a következőnek egyaránt közös nyelvi problémája a *wzyk* szó. Hangalakja alapján ítélve ez sémi szó nem lehet, így már Sayce joggal gondolt arra, hogy perzsa eredetű. Valóban, az óiráni szókészlet ismerője számára egy pillanatig sem lehet kétséges, hogy egy óiráni **vazyaka-* vagy **vaziṣyaka-* alakkal állunk szemben, amely a **vaz-* 'fahren' tő származéka. Az Avesztából ismerjük a *vazyā-* 'Last, Tracht' és a *vāza-* 'Ziehen, Zug, Zugtier' származékait ennek a tőnek, az óindból pedig a *vahya-* 'zum Fahren tauglich', *vahyaka-* 'ein zum Fahren taugliches Tier', *vāha-* 'Zugtier, Pferd, Wagen' szavakat idézhetjük. Az óind *vahyaka-* pontos hangtani megfelelője az arameus *wzyk* alapján feltehető óperzsa **vazyaka-* szónak. Az idézett adatok alapján következtetve a *wzyk* szó jelentése valószínűleg 'Zugtier' vagy 'Lasttier' lehetett. Kevésbé valószínű a 'kocsi' jelentés, mert ebben az esetben inkább **vāza-* vagy **vāzaka-* alakot várhatnánk.

33. sor. A *[kh]/...jh* szóban a szókezdő *k* helyett *r*-t is olvashatunk, s ebben az esetben a *r[h]/...jh* olvasatot *r[h]/[i]yjh*-ra egészíthetjük ki. A *rh,yh* szót az óhéber *rhṭ* 'Wassertrog zum Tränken des Viehes' és a talmudi arameus *rh,y* 'Tränkrinnen' szavakkal vethetjük össze. Az 'ítatóteknő' jelentés kitűnően illik a szövegösszefüggésbe az igavonó állatok felsorolása után.

34. sor. Mivel a *[...]/z/* olvasat helyett *[...]/š/* is lehetséges, Cowley a 37–38. sorokban olvasható, egyébként ismeretlen *hrš* szó kiegészítésére gondol. Valószínűbb azonban, hogy tárgyi szempontból ez a tétel is összefügg az előzőkkel, s így inkább a szállítással, teherhordó állatokkal összefüggő szót várnánk. Nem volna lehetetlen a *[pr]/š/* 'Reittier' kiegészítés. A *yḏnyh* név utáni hézagban valószínűleg az állat értéke lehetett megnevezve, úgy mint a 31. sorban. Mivel a lovagló állat valószínűleg drágább volt, mint az igavonó, s sok számjegy számára hely nincs, lehetne esetleg *[bk I]-t* kiegészítenünk.

36. sor. A sor elején levő hézagot a *[byd ywn^{tn}]* kiegészítés pontosan kitölti.

37. sor. A *hrš* szónak a *zy nhš* ('amely bronz') kifejezés alapján ítélve — mint már Cowley látta — valamilyen bronzkészítménynek kell lennie. E szót a *hrš* 'pflügen, ackern' szó származékának magyarázhatjuk, s összevethetjük a *hryšh* 'das Pflügen, der Pflug, das Umackern' szóval.²³ Jelentése tehát nyilván 'eke', a *hrš* *zy nhš* kifejezés pedig 'bronzekét' jelent. A sor végén álló név valószínűleg az eke eredeti tulajdonosát nevezi meg. A *[n]krs[.]*

²³ LEVY: NhChWb. II. 118.

olvasatot legkézenfekvőbb *[n]krs[n]*-re kiegészítenünk. E névalak nem látszik séminek, inkább egyiptomi eredetűnek tarthatjuk. Talán egy egyiptomi **nt-k3-ir-sn*, **Nekarsen* névalakra vezethetjük vissza. A *hnyh* név utáni hézagban a 31. sor alapján ítélve a bronzake értékének megjelölése állhatott, pl. *[bš 1]*.

38. sor. A sor végén álló *bmšy[...]* olvasat mögött valószínűleg valamilyen helymegjelölés rejtőzik. A *bmšy[...]* olvasat kiegészítése azonban nem kecsegtet sikerrel. Ha viszont a *š*-t nagyra írt *y*-nek, a *y*-t pedig kissé hiányos *[g]*-nek vesszük, akkor az így adódó *bmyʿgʿ[...]* olvasatot könnyen kiegészíthetjük *bmyʿgʿ[dl]*-ra. A *mygdʿ* helynevet a jól ismert alsó-egyiptomi várossal, Magdolummal (a Bibliában *Migdöl*) azonosíthatjuk.

Ezzel a résszel kapcsolatban felmerül az a kérdés, hogy tárgyi szempontból mit jelenthet az a körülmény, hogy egyes személyek bizonyos tárgyai, amelyeknek értéke meg van adva, *Yōnāṯān* kezében vannak. A legvalószínűbb arra gondolnunk, hogy ezekben az esetekben zálogról van szó, s ezért is van feltüntetve az érték. A többi tételben viszont vagy *ʾβihaynak*, vagy mindkettőjüknek olyan tulajdona szerepel, amely *Yōnāṯānnál* van elraktározva. Kitűnő párhuzamot nyújtanak a zálogfelsorolásokhoz *Nebuchelos* feljegyzései:

SEG VII 429 'Εχω πίστις ἐγώ·
 ἄμμα (δηναρίων)δ',
 τὸ δακτυλίδιν (δηναρίων) ἦ'.

SEG VII 428 'Αμμα(τα) κενὰ οὐεῖλλα στα(τήρων) ἡγ',
 ψέλλα στα(τήρων) κγL' κτλ.

Mint látjuk, itt is fel van tüntetve a zálogba vett tárgy értéke, az adós neve azonban hiányzik. De van *Nebuchelosnak* egy másik ilyen felirata, amelyen az adósok neve is szerepel (SEG VII 430). *Nebuchelos* úgy látszik a zálogok terén főleg az értéktárgyakra specializálta magát, gyűrű, karperec, nyaklánc szerepelnek listájában. Ezzel szemben *ʾβihay* és üzlettársa gabonát, igavonó és hátas állatokat és bronzeket vettek zálogba. A zálogoknak ez a köre a papiruszon jól megfelel azoknak a zálogfoglalási lehetőségeknek, amelyeket az elephantinei kölcsönszerződések rögzítettek számunkra. Az egyikben pl. ezt olvassuk (AP Nr. 10, 8—10):

8 ... 'nt mšlm wbnk šlyṯn
 9 lmlkḥ lk kl ʿrbn zy tškḥ ly by zy lbnn ksp wdḥb
 10 nḥš wprzl ʿbd w'mḥ šʿrn kntn wkl zwn zy tškḥ ly

„... te Mešüllām és gyermekeid jogosultak vagytok elvenni magatoknak minden zálogot, amit találtok mint tulajdonomat gyermekeim házában, ezüstöt és aranyat,

bronzot és vasat, rabszolgát és rabszolganőt, árpát, tönkölyt és minden táplálékot, amit találtok mint enyémet”

A zálognak ez a széles köre nyilvánvalóan még lényegesen erősebben naturális jellegű gazdálkodást tükröz, míg Nebuchelos zálogai már fejlettebb pénz-gazdálkodásra mutatnak, amelyben az értéktárgyakat könnyebben lehetett értékesíteni, mint a mindenféle háztartási vagy gazdasági eszközöket.

IV. rész

A következő önálló rész a C columna végét foglalja magában. Ez a rész is számos nehézséget tartalmaz.

39. sor *hmr' zy yhbw 'y^ll^ly šnt' z' šl[...] khn'*
 40 *b^lm's^lw^l XX I hl grbyn II[...] hn[...]]*
 41 *dlwy z'r' gn b XX XX III III hl I[....]*
 42 *bmydlh 'byty grbn III*
 43 *'bdyhw p^hs grbyn III III hl I*
 44 *mhny 'zw^lzn I C*

39. sor. Ez a rész is felirattal kezdődik, azonban már ennek értelmezése is kérdéses. A nehézséget a 'y^ll^ly szó okozza, amelyet a *tlh* 'felel, felakaszt, felfüggeszt' ige impf. sg. 1. sz. alakjának kell tartanunk. Ha az ebben a szövegösszefüggésben egyedül lehetséges 'Af^l alakra gondolunk, akkor a feliratot így fordíthatjuk: „A bor, amelyet adnak, legyen függőben ebben az évben”. Nyilvánvaló, hogy ez nem sokat mond számunkra, hacsak a 'y^ll^ly igealak nem valamilyen kereskedelmi szakkifejezés, amelynek jelentése azonban ismeretlen számunkra. A korábbi magyarázási kísérletekkel szemben²⁴ arra gondoltam, hogy a *tlh* ige 'Af^lelje itt annyit jelent, hogy 'hitelben marad'.²⁵ Azonban ez a megoldás sem látszik megnyugtatónak. Ha ugyanis megvizsgáljuk a papírusz többi önálló szövegrészeinek feliratait, azt látjuk, hogy ehhez hasonló bonyolult mondat szerkezet egyikben sem fordul elő. Így joggal felvethető az a kérdés, hogy volt-e valóban ennek a résznek a feliratában a *yhbw* igeen kívül más állítmány is. A 'y^ll^ly olvasat mindenesetre két ponton is bizonytalan. A 'y^l helyett 'b^l-t is olvashatunk, ha feltesszük, hogy alsó szára eltűnt, az 'l^l-nek látszó betűmaradványt pedig 'n^l-nek is értelmez-

²⁴ COWLEY a *yly* alak jelentését következőképpen magyarázza: „shall be held in suspense i. e. not used, or not reckoned in the account”. Altheim, akinek szintén feltűnt e hely homályos volta, 'mérni' jelentésre gondolt (FR. ALTHEIM—R. STEHL: Porphyrios und Empedokles. Tübingen 1954. 54). Azonban a 'mérni' jelentés nem ad kielégítő értelmet a szövegösszefüggésben („a bor, amelyet adnak, méressék le erre az évre” ?), s azonkívül ez a jelentésátvitel csak súlyméréssel kapcsolatban képzelhető el.

²⁵ AntTan 6 (1959) 82.

hetjük. Ebben az esetben $\text{b}^{\text{h}}\text{t}^{\text{h}}\text{n}^{\text{h}}\text{y}$ olvasatot kapunk. A *tny* szót az újhéber *tn'y*, *tnyy* 'Verabredung, Bedingung', talmudi arameus *tn'h* 'Verabredung, Bedingung, Pakt' alapján²⁶ 'megállapodás'-nak fordíthatjuk. Így e rész feliratának következő értelmezését javasolhatjuk: „A bor, amelyet megállapodás alapján ebben az évben adnak”.

A $\text{šl}/\dots$ nevet legvalószínűbben $\text{šl}/\text{myh}/$ -ra egészíthetjük ki,²⁷ amely jól ismert a Bibliából és előfordul az elephantinei papiruszokon is.

40. sor. A „Šelemyāh, a pap” megjelölés után álló $\text{b}^{\text{h}}\text{m}'\text{s}'\text{w}^{\text{h}}$ szóban a legvalószínűbben egy helynevet kereshetünk. A $\text{t}^{\text{h}}\text{m}'\text{s}'\text{w}^{\text{h}}$ névalak erősen emlékeztet az Elephantinétől kb. 100 km-re északra fekvő $\Theta\mu\omega\iota\varsigma$ vagy $\Theta\mu\omega\iota\varsigma$ nevére. E helynév óegyiptomi $*\text{t}; \text{m}; \text{wt}$ alakra megy vissza, a koptban pedig ΘMOYI -nak hangzik.²⁸ A görög $\Theta\mu\omega\iota\varsigma$ átírás szemmel láthatólag már a kopt alakot tükrözi, amelynél papiruszunk nevének régibb hangállapotot kell mutatnia. Kérdés azonban, hogy a szóvégi $-t$ eltűnésének folyamatába beleilleszthető-e a $\text{t}^{\text{h}}\text{m}'\text{s}'\text{w}^{\text{h}}$ alak szóvégi s hangja. Mivel ez legalábbis igen kérdéses, érdemes rámutatnunk arra a lehetőségre, hogy $\text{t}^{\text{h}}\text{m}'\text{s}'\text{w}^{\text{h}}$ helyett $\text{t}^{\text{h}}\text{m}'\text{wh}^{\text{h}}$ -ot is olvashatunk. Ez az alak valószínűleg a Thmuis név korabeli egyiptomi hangalakja pontos átírásának tekinthető.

A helynév után álló „21 hallūr” nyilvánvalóan a bor árát jelöli meg, az ez után következő „2 (+ x) grb” pedig a bor mennyiségét. A hiányos számadatot $\text{II}/\text{I}/$ -ra vagy $\text{II}/\text{II}/$ -re egészíthetjük ki. Az első tételt tehát a következőképpen értelmezhetjük: „Šelemyāh, a pap, Thmuisban (ad) 21 hallūr(ért) 4 grb (bort)”.

A második tétel Cowley értelmezésében a következőképpen hangzik: „... Dallui junior, a garden for 46,1 hallur (?)...”. Így azonban ez a tétel értelmetlen, mert nem világos, hogy mit keres benne a „garden for 46”, s hogy miért hiányzik a grb-ban megadott bormennyiség, holott a bevezető formula alapján következtetve ennek minden tételben szerepelnie kellene. A főnehézséget az okozza, hogy ez a tétel elején is, végén is hiányos, ha tehát helyes értelmét meg akarjuk találni, ki kell egészítenünk. A tétel kezdetén álló $\text{hn}/\dots$ töredéket legkézenfekvőbb $\text{hn}/\text{bgh}/$ -ra kiegészítenünk. Ez a szó jól ismert az egyiptomi arameusban,²⁹ mint az óperzsából való átvétel. Jelentését a középperzsa *hambāy* szó alapján 'társ'-nak szokták meghatározni. Figyelembe véve azonban az óperzsa birodalom földtulajdon-, ill. földbirtokviszonyait, nagyon valószínű, hogy az óperzsában még a szó eredeti 'ugyanazt a földet birtokló, közös birtokos' jelentésével kell számolnunk. Ugyanennek kellett lennie az arameusban a *hnbḡ* szó jelentésének is. Így a második tétel

²⁶ LEVY: NhChWb. IV. 654.

²⁷ Ez feltétlenül előnyben részesítendő saját korábbi $\text{šl}/\text{mšyn}/$ kiegészítéssel (AntTan 6 [1959] 81 sk.) szemben.

²⁸ WESSETZKY V. szíves közlése.

²⁹ Ld. legutóbb E. G. KRAELING: id. m. 184.

a „birtokostársra” kifejezéssel kezdődött, s ez valószínűleg az első tételben szereplő Šelemyāhval közös földet birtokló személyre vonatkozott.

41. sor. A *dlwy* név előfordult már a 26. sorban is. Ez valószínűleg rövidült névalak egy olyasféle névből, mint pl. **Dulluyāh*. A *dlwy z'r'* nevet appositionának foghatjuk fel a *hnbgh* szóhoz, az egész *hn[bgh] dlwy z'r' gn* kifejezést pedig status constructus szerkezetnek, amely a következőképpen volna értelmezhető: „birtokostársra a kertben, az ifjabb Dalluy . . .”. A folytatás az első tétel szerkezetének megfelelően a (vétel)ár hallűrban megadott összegét tartalmazza. Ezután kellene következnie a bor mennyiségének, e helyett azonban Cowley az *I* olvasatot adja, s utána még 4 betűhelyet tüntet fel. Az *I* számadatnak e helyen nem sok értelme van, ezért nagy valószínűséggel feltehetjük, hogy itt egy olyan *g*-vel van dolgunk, amelynek jobboldali szára eltűnt vagy elhalványodott, s így hasonlónvá vált az *I* számjegyhez. A tétel végén tehát *'g'[/rbn]*-t egészíthetünk ki. Ezután már csak egy számjegy részére van hely, s így másra, mint *X*-re aligha gondolhatunk. Az első tételben 3 *grb* bor ára 21 hallűrban volt megadva, itt pedig 10 *grb* bor ára 46 hallűr lenne. Ha az első tételben *II[II]*-et egészítünk ki, akkor a két tételben a bor ára aránylag közel áll egymáshoz. Végeredményben a második tételt így rekonstruálhatjuk és értelmezhetjük: *hn[bgh] dlwy z'r' gn b XX XX III III hl 'g'[/rbn X]* „birtokostársra a kertben, az ifjabb Dalluy 46 hallűrért 10 *grb* (bort)”. Valószínű, hogy az ifjabb Dalluy Šelemyāhval közösen birtokolt kertet Thmuishan.

42. sor. A harmadik tétel értelmezését az elején álló *bmydlh* szó nehezíti meg, amelyet Cowley magyarázat nélkül hagyott. E szóban a 40. sorban előforduló *bim'w'h'* helymegjelölés párhuzama alapján legkézenfekvőbb volna egy helynevet keresnünk. A *mydlh* alakot azonban egyiptomi helységnévvel ez ideig nem sikerült azonosítani. Ezért arra kell gondolnunk, hogy e szóban az *y* tökéletlen alakú vagy részben elhalványult *g*-nek is vehető, s így *m'g'ldlh* olvasat is lehetséges. A *m'g'ldlh* alak nyilvánvalóan azonos a fentebb kiegészített *m'yg'[/dl]* helynévvel, amelyet a Bibliából *mgdl*, *mgdwl*, a talmudi arameusból *mgdl'*, *mwgdll'* írásban ismerünk.³⁰

43. sor. A negyedik tétel bizonyos tárgyi problémákat vet fel. Kérdés első sorban, hogy mit jelent itt a *phs* szó. Az újhéber *phs*, talmudi arameus *phs*, *phš* igének — amellyel Cowley azonosítja — a jelentése 'vernichten, verderben, zerdrücken' ill. 'drücken, zusammendrücken'³¹. A *phs* alak perf. sg. 3. sz. vagy part. act. vagy feltéve, hogy defektív írás *phys* helyett, esetleg part. pass. lehetne. Ezek közül leginkább még a harmadik lehetőség jöhetne számításba, azonban ebben az esetben is feltűnő lenne, hogy e tétel „romlott” bor vételéről számol be. Így inkább arra kell gondolnunk, hogy a *phs* olvasat helytelen,

³⁰ Az egyiptomi Miydöl késői démotikus írásban *mktrt*, a palesztinai Miydöl helynevek pedig *III*. Thotmes annalesében *m'kt:r*, *III*. Ramses korában pedig *m'kf:r* írásban jelennek meg. (WESSETZKY V. szíves közlése.)

³¹ LEVY: NhChWb. IV. 22—23.

s helyette inkább *ph^ht^l*-t kell olvasnunk. A talmudi arameusban a *ph^ht* ige 'wenig machen, verringern, absparen' jelentésű, s *phwt* 'wenig', *ph^ht*, *ph^hl'*, *ph^hth* 'Abnahme, Schaden, Minderwert' származékai alapján papiruszunkon a *ph^ht^l* szónak (esetleg defektív írás *phyt* pass. part. helyett?) 'minderwertig' jelentést tulajdoníthatunk. A negyedik tétel értelmezése tehát a következő lehetne: „*‘Ōḡadyāhū 6 grb* gyengeminőségű (bort) 1 hallűrért”. Ez mindjárt megmagyarázná a tétellel kapcsolatos másik problémát is, hogy miért olyan olcsó az ebben szereplő bor. Míg az első két tételben 1 *grb* bor ára 4—5 hallűr között mozog, addig itt 6 *grb* bor ára 1 hallűr. Feltűnő még az is, hogy a harmadik tételben csak a bor mennyisége van megadva, az ára azonban hiányzik. Mivel a negyedik tételben az első két tétel szerkezetétől eltérőleg először a bor mennyisége van megadva, s csak ezután következik az ára, lehetne esetleg arra gondolni, hogy ez az ármegejelölés a harmadik és negyedik tételben szereplő bormennyiség árát egybefoglalva adja meg.

V. rész

44. sor. Cowley e sort így fordította: „Profit 100 zuzin”. Ez azonban nyilvánvalóan képtelenség, mert egy összesen 1 šekel 28 hallűr értékű üzleten nem lehet 100 zūz, azaz 50 šekel haszon. Így más megoldást kell keresnünk. Legkézenfekvőbb lenne arra gondolnunk, hogy a számjellel írt *m'h* 'száz' szó itt nem 'száz', hanem 'százalék, kamat, egy óra eső kamat' jelentésben áll, s így az egész *zwn I m* kifejezés „zūzonkint 1% havi kamat”-ot jelenthetne. A sor elején álló *mhny* szó jelentését már Cowley lényegében helyesen határozta meg. E szót az újhéberből és a talmudi arameusból ismert *hny*, *hnh*, *hn'* 'nützlich, bequem, angenehm sein, geniessen, Vergnügen haben' ige 'Af'el part. act.-ának vagy pass.-ának tekinthetjük (a Pa'elre nincs példánk) 'hasznot hozó, hasznos, haszon' jelentésben. Így jelentés szempontjából a talmudi arameus *hnyyh* 'Nutzen, Vergnügen' szónak felelhet meg. Az egész sor jelentése tehát ez volna: „Haszon zūzonkint 1% (havi kamat)”.³² Ez az értelmezés összeegyeztethető ugyan az előző sorok tartalmával, azonban kétségtelenül vannak bizonyos nehézségei. Tartalmi szempontból furcsa elsősorban az, hogy amennyiben az előzőekben nem hitelügyletről volt szó, hogyan kerül erre a helyre a haszonnak százalék szerinti megjelölése. Nyelvileg azután nehézséget jelent az, hogy a kölcsönszerződések párhuzamos helyein más nyelvi formulát találunk. Így az egyik ilyen elephantinei kölcsönszerződésben (Cowley No. 10. 5. sor) a kamat következő meghatározását olvashatjuk: *ksp hlrn II ltkl I lyrh I* „1 šekelenként 1 havonként 2 hallűr kamatlábra”. Ennek alapján, ha figyelembe vesszük is a két formula közötti különbséget, papiruszunkon a következő kifejezést várhatnánk: *lwz I C I* vagy még inkább: *lwz I m I*. Mivel így kétségtelen, hogy Cowley magyarázata nyelvileg sokkal könnyebben

³² Így HARMATTA J.: AntTan 6 (1959) 84.

elfogadható, de ugyanakkor viszont tárgyilag lehetetlen, arra a szükségképpen következtetésre kell jutnunk, hogy e sor nem függ össze az előzőekkel, hanem önmagában áll, s Aβihaynak egy olyan egy sorból álló feljegyzését tartalmazza, mint később a 112. sor, amelyben az „erre az évre” adóként kifizetett összeget rögzítette. Ebben az esetben semmi akadálya sincs, hogy Cowley értelmezését elfogadjuk.

VI. rész

A következő rész a D columnával esik egybe. Igen töredékes állapotban maradt fenn, úgyhogy kiegészítésével és értelmezésével Cowley meg sem próbálkozott.

D columna

45. sor ʿzyʿ[. . .] ʿhʿt lʿbʿh ʿhʿ[. . .]
 46 ʿrʿ[. . .] III I hyd. ʿhʿ Iʿ[. . .]
 47 lhʿ[. . .] sʿyn rʿbʿh II[. . .]
 48 sʿyn [rb]h III III pʿʿ[. . .]
 49 [. . .] hlʿ hd kdʿhʿ[. . .]
 50 [. . .] ʿynʿ[. . .] ʿyʿh III II ʿbʿ[. . .]
 51 [.] ʿksrʿ[. . .]

45. sor. Már Cowley és Sayce észrevette, hogy e sor egy helynevet tartalmaz: *tbh*, amelyet Sayce Thebai-al azonosított. Az újabb kutatások azonban tisztázták, hogy *tbh* alatt Apollonopolis Maiort (Edfut) kell értenünk,³³ amely *tbh byrtʿ* néven előfordul egy másik késői egyiptomi arameus papíruson is (Cowley No. 82. 3. sor). A *tbh* alak az egyiptomi helynév (hieroglif írásban *db*;) korabeli hangalakjának meglehetősen pontos átírása lehet. Cowley a helynév követelte értelmi összefüggésnek megfelelően a sor fordítását következőképpen egészítette ki: „which he brought down to Thebes. . .”. E kiegészítés értelmileg talán lehetséges volna, bár nem világos, hogy kire vonatkozik a 3. sz. állítmány, nyelvileg azonban nem jöhet komolyan számításba. A „he brought”-nak megfelelő arameus igealak *hyty* lenne az *ʿth* igéből, ezzel azonban a fennmaradt betűk nem egyeztethetők össze. Ha végigvizsgáljuk a szövegösszefüggés megszabta kereteken belül a kiegészítés lehetőségeit, kiderül, hogy egyetlen kiegészítés lehetséges: *[šl]hʿt*, a *šlh* ’küldeni’ ige perf. sg. 1. sz. alakja. Így a sor kezdetét következőképpen értelmezhetjük: „Amit Apollonopolisba küldtem”. Itt tehát ismét egy önálló rész felirata áll előttünk, amely után egy felsorolásnak kell következnie. Aβihay valószínűleg írásban rögzítette azoknak az áruknak a jegyzékét, amelyeket Apollonopolisba s esetleg más helységekre küldött. Pontos párhuzamát találjuk ennek Nebuchelos feljegyzéseiben:

³³ Ld. legutóbb KRAELING: id. m. 14.

SEG VII 417 Ἐπί ἔπεμψα εἰς Ἀπάδανα ἐγὼ Νεβοόχρηλος·
 ἀνίκλια β' μζ',
 β' μζ',
 ἀναβόλεα β' μζ',
 σουδάρια ζ' μβ', κτλ.

Nebuchelos e feljegyzése alapján képzelhetjük el papíruszunk e részletének szerkezetét is. Eszerint a *lḫbh* szó után már valamilyen árucikk megnevezésének kellett következnie. A *ḫ*¹[... olvasatnak két kiegészítése lehetséges. Gondolhatnánk elsősorban a *hbn̄y* 'ebenfa' szóra, amelyet mint az egyiptomi *hbn̄y* 'das Ebenholz'³⁴ átvételét *hbn̄ym* alakban ismerünk a Bibliából. A másik kiegészítési lehetőség *ḫ*¹[*dryn*] lehetne, a *hdrh* 'Schmuck' szó többszáma. Ez utóbbi valószínűleg szintén egyiptomi jövevényszó, az egyiptomi *h;dr.t* 'Art Halskragen, Armband'³⁵ átvétele. Tárgyilag mindkét kiegészítés igen jól megfelelne, mert speciálisan egyiptomi árucikket jelent, s mindkettő egyiptomi jövevényszó, tehát az egyiptomi arameusban bizonyára használatban lehetett. Azonban a 46. sorban olvasható számadat nyilvánvalóan erre a tárgyra vonatkozik, s így talán valószínűbb a *hdrh* 'nyakék, karperec' szót kiegészítenünk, mint amellyel kapcsolatban a darabszám megjelölése kézenfekvőbb.

46. sor. Az első szó kézenfekvő kiegészítése *ḫ*¹[*bh*], mert a 47. sorból láthatjuk, hogy az egyes tételek szerkezete a következő: 1. árucikk megnevezése, 2. a *rbh* szó, 3. darabszám megjelölése. Az első tétel tehát ezek szerint így alakulna: *ḫ*¹[*dryn*] *ḫ*¹[*bh*] III I. A *rbh* ige (egyiptomi arameus *rbh*, talmudi arameus *rb̄y,rb'*) Pa'el-jének jelentése 'wachsen lassen, Zuschuss, Zins beim Darlehn versprechen, Zins geben, eig. das geliehene Kapital vermehren', a *rbh* alak pedig Kal perf. sg. 3. sz. vagy part. act. vagy Pa'el perf. sg. 3. sz. lehet. Így a tétel szövegösszefüggésében a *rbh* alakot 'kamatot hozó, kamatozó, kamatot hozott' jelentésben fordíthatnánk, megjegyezve azonban, hogy a tétel szavai feljegyzés stílusban, szintaktikai összefüggés nélkül sorakoznak egymás mellé. Az első tétel értelme tehát hozzávetőleg ez lenne: „nyakékek, kamatozó (vagy: kamatra adva), 4 db”.

A sor második részében egy új tétel kezdődik. A Cowleynál értelmezhetetlennek látszó *hyd* *ḫ*¹ olvasat egyszerre világossá válik, ha helyette *hyr* *ḫ*¹ alakot olvasunk [*d* = *r*, *ḫ*¹ = *ḫ*¹]. A *hyr* (vagy *hyd*) szó az egyiptomi arameus papíruszok egyik mind ez ideig megoldatlan problémája. Először Kraeling ismerte fel világosan a Brooklyn Museum egyik papíruszán (Nr. 1, 3, 4, 6, 9), amely egy *hyr* eladási szerződését tartalmazza.³⁶ A szó korábban is előfordult már a Cowleytól összegyűjtött papíruszokon (AP Nr. 68.6), de sem

³⁴ A. ERMAN—H. GRAPOW: Wörterbuch der ägyptischen Sprache. Berlin 1955. II. 487.

³⁵ ERMAN—GRAPOW: Wb. d. äg. Spr. II. 482.

³⁶ KRAELING: id. m. 131 skk.

olvasata, sem jelentése nem volt tisztázott. Papiruszunkon valószínűleg még egyszer előfordul a 118. sorban. Az eddig ismert anyagban a legtöbb támpontot a szó jelentésének meghatározására a Brooklyn Museum papirusza nyújtotta. Ebből kiderül, hogy a *hyr*' ára 5 šekel volt, nem világos azonban, hogy a szó mögött valamilyen épület vagy pedig valamiféle tárgy rejtőzik. W. Erichsen a démotikus *hyr* szót vetette össze vele, amely általában 'utcat' jelent, de egy elephantinei papiruszon 'ház' jelentésben is előfordul.³⁷ Már az eddigi forrásanyag alapján is világos azonban, hogy a *hyr*' szó házat vagy épületet nem jelölhet. Két, házról szóló adásvételi szerződést is ismerünk a Brooklyn Museum papiruszai között,³⁸ s ezekből kiderül egyrészt az, hogy a házak ára lényegesen magasabb volt, mint 5 šekel,³⁹ másrészt pedig ház vagy házrész eladásánál a szerződés az épület helyének és méreteinek részletes leírását tartalmazza. Mivel a *hyr*'-ról szóló szerződésben mindez hiányzik, nyilvánvaló, hogy e szónak 'ház' jelentést nem tulajdoníthatunk. Papiruszunk felsorolásában a *hyr*' szó bizonyos fogyasztási cikkek elnevezései és a *ṣā'ā* 'tál' szó társaságában fordul elő. Mivel azonban fogyasztási cikknek nem tarthatjuk — ebben az esetben ugyanis a Brooklyn Museum papiruszán mennyiségének szerepelnie kellene — nagyon valószínűnek látszik, hogy valamilyen edény lehetett. A Brooklyn Museum 7. sz. papirusza egy hozomány felsorolásában több edény árát is megemlíti, így többek közt egy bronz tál ára 1 šekel 10 hallūr, egy bronz csészéé 1 šekel. Mivel a Brooklyn Museum 1. sz. papiruszán a *hyr*' ára 5 šekel, így ennek nyilvánvalóan vagy valamilyen nagyobb, vagy pedig nemesfém-ből készült edénynek kellett lennie. Ami a *hyr*' szó eredetét illeti, mivel a sémi nyelvekben semmi vele összevethetőt nem találunk, kézenfekvő arra gondolnunk, hogy az egyiptomiból való átvétel. Ebben az esetben leginkább a késői egyiptomi *hr* 'ein Gefäss aus Metall (Silber, Kupfer)' szó⁴⁰ jöhetne számításba mint az arameus *hyr*' forrása.

A *hyr*' szó után Cowleytől [I]nek olvasott írásjelet egy [r] megmaradt részének tarthatjuk és az egész tételt [r][bh I]-re egészíthetjük ki.

47. sor. A sor elején a *lh*[...] szóban a *l, bh* kifejezés alapján következettve valószínűleg egy helynév rejtőzik. Mivel a szókezdő *h* után legfeljebb még két betű állhatott, csaknem teljes biztonsággal adódik a *h[ns]* kiegészítés. A *hns* helynév a Bibliában az általános felfogás szerint Heracleopolis Magna neve, amelynek az egyiptomiban *hnnstn*, a koptban *hnēs*, az asszír feliratokban *hi-ni-in-ši*, Herodotosnál *Ἡρακλείς πόλις* felel meg.

A sor végén valószínűleg még egy helynév állott, mert a 48. sorban ugyanazt a tételt [*ṣyn rbh*] találjuk, mint a 47. sorban, s ez csak úgy lehetséges, ha a 48. sor már egy más helységbe juttatott küldeményt tartalmaz.

³⁷ KRAELINGnél: id. m. 135.

³⁸ Nr. 3 és Nr. 12.

³⁹ Nr. 3-ban 1 karš 4 šekel, Nr. 12-ben 1 karš 3 šekel.

⁴⁰ ERMAN—GRAPOW: Wb. d. äg. Spr. II. 498.

Mivel a sor végén legfeljebb 3—4 betű állhatott, gondolhatnánk esetleg a $[l\acute{s}n]$ kiegészítésre. Ezt a kiegészítést nemcsak az javasolja, hogy Šō'an egyike azoknak az egyiptomi városoknak, amelyeket a Biblia ismer, s ahol zsidók laktak, hanem az is, hogy a forrásokban gyakran szerepel együtt Hānēsszel. Így egymás mellett említik már a két várost Aššurbānapli feliratai: $^1Na-ak-ki-e \acute{s}ar \acute{a}l \acute{H}i-ni-in-\acute{s}i \acute{I}Pu-tu-be\acute{s}-ti \acute{s}ar \acute{a}l \acute{S}a-'a-nu$ "Nahkē Hānēs királya, Puṭu-bešti Šō'an királya". Ugyanígy együtt szerepel a két város Yeša'yāhnál (30,4): $ki-hāyū b^{\acute{s}}ō'an \acute{s}ārāw \acute{u}malā\acute{x}āw hānēs yaggī \acute{u}$ „mert eljutottak Šō'anba (Izrael) előkelői és követei Hānēst elérik”. Így mindenestre feltehetőnek látszik, hogy a két helynév papiruszunk felsorolásában is egymás után következett.

48. sor. A sor végén álló $p^{\prime} \acute{r}$ [...] olvasatot legkönnyebben $p^{\prime} \acute{r} /ryn/$ -ra lehetne kiegészíteni. A $p^{\prime} \acute{r}$ szót a bibliai héber $p^{\prime} \acute{r}$ 'Turban (Tracht der Priester, des Bräutigams, der vornehmen Jerusalemerinnen)' ruhadarab elnevezéssel azonosíthatjuk, amely talán szintén egyiptomi eredetű.

49. sor. A sor elején a hézagot az értelmi összefüggés által megkívánt $[rbh \text{ II}]$ kiegészítés jól kitölti. Ezután nyilván új tételnek kell következnie. A $h\acute{l}$ szót a bibliai héber $h\acute{l}h$ 'Kuchen, Opferkuchen' szóval vethetjük össze, amely megvan az arameusban is, s előfordul az egyik nisai ostrakonon.⁴¹ Az utána olvasható $h\acute{l}$ kétséggkívül az 'egy' számnév. Így ebből a tételből a rbh kifejezés hiányzik. Az új tételt kezdő $k\acute{d}h$ szó nyilvánvalóan a jól ismert $k\acute{d}h$ 'Zimmet' szóval azonosítható. Utána valószínűleg valamilyen űrmérték rövidítése s számnév állhatott. Gondolhatunk többek közt a kp 'Ilandvöll' szóra, amelynek k rövidítése a Brooklyn Museum arameus papiruszain is előfordul.⁴² A $k\acute{d}h$ szó után a kiegészítés tehát $[k \text{ I}]$ lehetne, s ez után még ismét valamilyen helynévnek kellett állnia, mert a következő sor valószínűleg egy ugyanolyan tételt tartalmaz, mint amilyen már szerepelt a Šō'anba juttatott küldemények között. Mivel csak rövid helynévről lehet szó, leginkább ln kiegészítésre gondolhatnánk. $N^{\prime} [Nō]$ Felső-Egyiptom fővárosának, Thebainak a Bibliából jól ismert neve, amely előfordul az elephantinei papiruszokon is.

50. sor. A [...] $y^{\prime}n$ olvasat a sor elején a legkönnyebben $[s^{\prime} y^{\prime}n]$ -ra egészíthető ki. Ez után Cowley $[y^{\prime}h]$ -et olvasott, azonban az $y^{\prime}$ sérült $b^{\prime}$ is lehet, úgyhogy az egész jelcsoportot legkézenfekvőbb $[r b^{\prime} h]$ -nak kiegészítenünk és értelmeznünk. Az e tétel után következő $b^{\prime}$ [...] szemmeláthatólag egy újabb tétel kezdő szava. A nagyszámú kiegészítési lehetőség közül — figyelembe véve, hogy az eddigi felsorolásban csak edények, ruhanemű és fűszerfélék szerepeltek — leginkább még talán a $bq\acute{l}$ 'Kleid, Decke' vagy a bd 'Linnen, pl. linnene Kleider' szavak jöhetnének számításba.

51. sor. A sor elején a hézagot az értelmi összefüggésnek megfelelően $[rbh \text{ III}]$ kiegészítéssel tölthetjük ki. Az ezután következő bizonytalan $k\acute{s}r$ szó helyett $k\acute{l}r$ -t olvasva s ezt $k\acute{l}r /t/$ -ra egészítve ki a bibliai héber $k\acute{l}rt$

⁴¹ Ld. I. N. VINNIKOVNÁL: VDI 1954 2. 126 (1—27 sz. ostrakon, 7. kép).

⁴² Ld. KRAELING: id. m. 173.

'Räucherwerk von wohlriechenden Stoffen', talmudi arameus *ktrt'* 'Rauchwerk' szavak megfelelőjét kapjuk. Mivel fentebb a *hl'* és a *kdh* szavak után sem volt kitéve a *rbh* kifejezés, valószínűleg itt sem kell számolnunk vele. Így a *ktrt* szó után már csak valamilyen úrmérték rövidítését és számadatot tehetünk fel. A Bibliában, Lev. 16, 12-ben a *ktrt* mértéke a *hpn*, ha feltesszük, hogy itt is ezt használták (a szó a birodalmi arameusban is használatos volt!), akkor a kiegészítés hozzávetőleg *ᵀktrᵀ[t h II]* lehetne.⁴³

VII. rész

A következő rész, amely az E columnára terjed ki és az 52—59 sorokat foglalja magában, annyira töredékes állapotban maradt fenn, hogy rekonstruálása kilátástalannak látszik. Csak annyi állapítható meg, hogy e rész jellege eltérő volt mind az előzőtől, mind pedig a következőtől.

VIII. rész

Ezután jön a papírusz leghosszabb összefüggő szövegrészlete, amely az F, G és H columnákat és a 60—108 sorokat öleli fel. Ennek tételei aránylag egyszerű szerkezetűek: rendszerint egy személynevet, egy árumennyiség megjelölését, az áru (valamilyen folyadék) árát és esetleg az áru árából fennmaradt hátralékot tartalmazzák. Így a következőkben e részből csak azokat a sorokat idézzük, amelyekben valamilyen megoldatlan probléma van.

F columna

60. sor	[.....] 'rb'y' b'pn'
61	k ᵀXXᵀ k' I bš I r II š'r š I
62	nkys lgn III III br III š'r ᵀkᵀ I p
64	'plnys yᵀtᵀn k' I p bš II r I
65	yny' lgn II II br II
67	[.....] br I
70	ᵀnᵀtn nrby lg I bm I p

G columna

74	nbs lgn III III br III
81	yny' k' I p ᵀbᵀ[...]
82	[.....]ᵀbᵀ[....]r I
83	bgrb hmšt[...]

⁴³ A Brooklyn Museum két papíruszán is előfordul a *hpn* szó mint olaj és illatszermértéke (ld. KRAELING: id. m. 142, 146 (No. 2) és 204, 214 (No. 7)).

- 86 *hrglty plg br III*
 90 *'byty nty^h n^h [...] br III*

II columna

- 91 *'b^hyty b^h [...] .*
 102 *ptpy lgn III I br II*
 103 *pt^hw^h lgn III III br III*
 105 *zprh lgn II br I*
 106 *b ptw k'n II bš III š'r m III III*
 107 *'rm^hy^hs lgn III [b]r I m I p*

60. sor. E rész felirata hiányosan maradt fenn, s értelmezése meglehetősen nehéz. A felsorolásból világos, hogy valamilyen folyadék eladásáról van szó, s hogy a vételár egy része sok esetben kifizetetlen maradt. A rész felírásából világosan értelmezhető a *b'pn'* kifejezés. Ennek annyit kell jelentenie, hogy 'megállapodás, feltételes megegyezés alapján'.⁴⁴ Az áru eladása tehát egy bizonyos megállapodás alapján történt, s ennek a körülményeit rögzíthette le a felírás. Ezekre vonatkozólag további felvilágosítást nyújt a 70. sor, amelyben a személynév után a *nrby* igealakot olvashatjuk. Ezt a *rbh, rby* ige Pa'el impf. pl. 1. sz. alakjának foghatjuk fel, s a Pa'elt itt causativumnak véve 'kamatot fizettünk, kamatra adunk' jelentéssel fordíthatjuk. Nagyon valószínű, hogy a 70. sorban megjelenő *nrby* igealak csak a felírást ismétli meg, éppúgy, mint ahogy a 26. sor *bydh š'r I* kifejezése a 14. sor *š_ry' byd ywntn* felírására utal vissza. Így egyrészt feltehetjük, hogy a *nrby* igealak szerepelt a rész felírásában is, másrészt pedig kézenfekvőnek látszik, hogy ez az igealak valamennyi tételre vonatkozik. Arra gondolhatunk tehát, hogy az egész felsorolás kamatos hitelre adott árumennyiségek feljegyzését tartalmazza, az egyes tételek után szereplő *š'r* 'maradék' kifejezés pedig az időre ki nem fizetett összegeket tünteti fel. Ebben az esetben a címben szereplő *'rb'y'* 'negyven' szót legkézenfekvőbb 'negyvened' értelemben felfognunk és a kamatláb megjelölésének tartanunk. A 'negyvened' havi kamat évi 30%-os kamatlábnak felel meg, amelyet az akkori idők közepes kamatlábjának tekinthetünk.⁴⁵ Mindezek alapján e rész felírását nyelvileg a következőképpen egészíthetjük ki. Az egyik megoldás az lehetne, hogy a sor elején álló hézagba pl. [*hmr' zy b*]-t egészítünk ki, s feltesszük, hogy a *b'pn'* szó után még a [*nrby*] igealak állott, de teljesen eltűnt. Ebben az esetben a felírás így alakulna: [*hmr' zy b*] *'rb'y' b'pn'* [*nrby*]. Ha viszont el akarjuk kerülni azt a feltevést, hogy a *b'pn'* szó

⁴⁴ Ld. fentebb a 15. sor *l'pn'* kifejezésének magyarázatával kapcsolatban mondottakat.

⁴⁵ Vö. AP No. 10 és 11, amelyekben évi 60%-os magas, de az akkori időkben nem szokatlan kamatlábat találunk.

után is állt még valami, akkor a következő kiegészítést javasolhatjuk: [*zy nrby b*]’*rb’y’ b’pn’*. Utóbbi kiegészítésnél *zy šlht lḥbh* (45. sor) szerkezetű felírást kapunk.

61. sor. E sorban jelenik meg először a papíruszon a *k’* űrmérték. Mivel 1 *k’* áru (valamilyen folyadék) ára a 61. sor szerint 1 šekel és 2 *riḥ* a azaz 1 ½ šekel, viszont a 62. sor szerint pedig 6 *lōy* ára 3 *riḥ* a azaz ¾ šekel, s mivel az áru ára valamennyi tételben azonos, így megállapítható, hogy a *k’* 12 *lōy*gal volt egyenlő. Az érdekes az, hogy pontosan ilyen méretű űrmérték a Bibliából jól ismert *hīn* is, amely az egyiptomi *hnw* átvétele. Ha papíruszunk írója nem ezt a szél tében elterjedt és ismert űrmértéknevet használta, annak csak az lehetett az oka, hogy a *k’* valamilyen helyi űrmérték volt, s mint ilyen helyileg az általánosan használt *hīn*t helyettesíthette. Ebben az esetben viszont kézenfekvő az a feltevés, hogy a *k’* az arameusban helyi, egyiptomi eredetű szó lehet. Ha a *k’* szó eredetének kérdését felvetjük, akkor legelőször azt kell tisztáznunk, hogy a *k’* írás nem csupán rövidítés-e. Ezt a kétségtelenül fennálló lehetőséget a 106. sor szerencsére kizárja. Ebben ugyanis előfordul a szó *k’n* többszáma, s így kétségtelen, hogy teljes hangalakja csak *k’* volt. Így nagy valószínűséggel tarthatjuk e szót a késői egyiptomi *k:t* ’ein Gefäss aus Bronze’⁴⁶ átvételének, amelynek ebben a korban a kiejtése **kā* lehetett. E szó esetében ugyanolyan jelentésfejlődést tehetünk fel, mint a *hīn* űrmérték-nél, amelynek egyiptomi eredetije, a *hnw* szó, eredetileg szintén csak ’Topf, Krug’ jelentésű volt.⁴⁷

Cowley a sor elején még egy számadatot olvasott: *k’ XX*. Mivel azonban a feltüntetett árból világosan kiderül, hogy a tételben szereplő áru mennyisége csak 1 *kā* volt, nyilvánvaló, hogy ez előtt még egy számadat nem állhatott. E nehézség legkézenfekvőbb megoldása az lehet, ha a Cowleytől bizonytalan olvasatú *XX*-nak tartott írásjelet a hozzá közelálló *p*-vel azonosítjuk, s így a *k’p* olvasatot nyerjük. A szövegösszefüggés alapján a *k’p* szót személynévnek kell tartanunk. Hasonló névalakot ismerünk a Brooklyn Museum egyik papíruszáról. Ezen a *kp’* név fordul elő, amely valószínűleg az egyiptomi *kf* személynévvel azonosítható.⁴⁸ Papíruszunk *kp* névalakja azonban ezzel aligha hozható kapcsolatba, inkább gondolhatnánk a *kp* ’szikla’ szóra, amely az újtestamentumi *Κηφᾶς* (Ioan. I 43) tanúsága szerint személynévként is előfordulhatott.

62. sor. A sor végén a *k’* helyett, amely csak a *karš* szónak lehetne a rövidítése, nyilvánvalóan az ezen a helyen tárgyilag egyedül lehetséges *r’*-t kell olvasnunk.

64. sor. E sor értelme feltűnő ellentmondásban áll az egész felsorolással. Míg ugyanis a felsorolás összes többi tétele olyan személyeket nevez meg,

⁴⁶ ERMAN—GRAPOW: Wb. d. äg. Spr. IV. 94.

⁴⁷ ERMAN—GRAPOW: Wb. d. äg. Spr. II. 493.

⁴⁸ Ld. erre KRAELING: id. m. 230.

akik árut vásároltak, ebben látszólag arról van szó, hogy egy bizonyos Apollonios 1 $\frac{1}{2}$ kā árut adott el 2 $\frac{1}{4}$ šekeléért. E megmagyarázhatatlan ellentmondás igen egyszerűen feloldható azonban, ha e sorban a $y^l t^l n$ igealak helyett, amelynek helyes alakja egyébként is $yn^l n$ volna, a szintén lehetséges $y^l wn^l n$ -t, vagy az utolsó betűt hosszúra nyúlt szóvégi y -nek tartva $y^l wn^l y$ -t olvasunk. Ezt a talmudi arameus $ywny$ 'görög' szóval vethetjük össze, s az egész sort így értelmezhetjük: „Apollonios, egy görög, 1 kā stb.”. Ha a $y^l wn^l n$ olvasat mellett maradunk, akkor ezt a megelőző tételben szereplő Nikiasra és Apolloniosra együttesen vonatkoztathatjuk: „Nikias 6 lōy . . . , Apollonios, görögök 1 kā . . .”.

65. sor. A yny' nevet Cowley a $ywn^l n$ név hypokoristikonjával, a $yn'y$ névalakkal azonosította. Ez azonban csak akkor volna elképzelhető, ha a yny' alakban a szóvégi $-y$ betűk felcserélését tesszük fel. Ez azonban nem lehetséges, mert a yny' név a papíruszon többször is előfordul (kétszer $ywny'$ alakban), azonban a szóvég mindig $-y'$, nem pedig $-y$. Így csak arra következtethetünk, hogy $yny'/ywny'$ a $yn'y$ -től különböző név. A $yny'/ywny'$ név $-y'$ elemét a yh istennévvel azonosíthatjuk, míg az előtagjában a ynh ige Kal part.-ját [$ywnh$] láthatjuk. Így az egész név $*Yōnāyāh$ -nak hangozhatott, s jelentése 'gewaltig (ist) Yāh' lehetett.

67. sor. A br I adat elé [lgn II] egészítendő ki.

70. sor. A nrb y igealakkal nem új tétel kezdődik, mint ahogy Cowley gondolta, hiszen ebben az esetben a Nāōān név elszigetelten, önmagában állana, hanem a szavak ebben a tételben is laza feljegyzésstílusban, szintaktikai összefüggés nélkül sorakoznak egymás mellé: „Nāōān, kamatos hitelle adunk: 1 lōy; 1 $\frac{1}{2}$ mā'āhért”.

74. sor. Az azonosítatlan nbs személynév vagy a görög Νάβις név átírása lehet vagy pedig egy feltehető egyiptomi $*nb$ -is névalak átvétele.

81. sor. A sor hiányzó részét a 64. sor alapján következőképpen egészíthetjük ki: $^l b^l / [š$ II r I].

82. sor. Ha elfogadjuk a sor közepén Cowley $^l b^l$ olvasatát, akkor a sort következőképpen kellene kiegészítenünk: [$k' I p / ^l b^l / [š$ II] r I]. Ebben az esetben azonban nem maradna hely a sor elején egy személynév számára. Így valószínűbb arra gondolnunk, hogy a $^l b^l$ -nek látszó jel egy l megmaradt alsó része. Így a sor végét $^l l / [gn$ II] r I-re egészíthetnénk ki, s előtte még kb. öt betűhely marad egy személynév részére. Mivel gyakran fordul elő, hogy két egymást követő tételben ugyanaz a személynév szerepel, gondolhatnánk itt az [$ysdrs$] kiegészítésre, mivel a következő tétel is ezt a nevet tartalmazza. Hogy mindkét tételben azonos árumennyiség szerepel, nem akadály a személyek azonosságának. A 62—63. sorban Nikias is két tételben egyformán 6—6 lōy aruval szerepel.

83. sor. Ez a sor a többitől eltérő jellegű, amennyiben sem személynevet, sem árumennyiséget vagy árat nem tartalmaz. A $bgrb$ kifejezés jelentése nyíl-

ván „edényben”, kérdés azonban, hogyan függ ezzel össze az utána következő *hmšt*, amely alakjára nézve úgy néz ki, mint a *hmš* ’öt’ szó st.constr.-a. Az értelmezés szempontjából a nehézséget az okozza, hogy a *bgrb* kifejezéshez a *hmšt* szó nem tartozhatik, mert ebben az esetben a *bgrbyn* többesszámnak kellene állnia. Magában a *hmšt* szó nem állhat, mert akkor indokolatlan a st.constr. A st.constr. jól magyarázható lenne, ha feltennénk, hogy a *hmšt* szó után még egy űrmérték neve állt, tehát a sor így folytatódott: *hmšt* [*lgn* II]. Ez a feltevés azonban azért nem valószínű, mert felsorolásunkban a számnév mindig az űrmérték neve után, nem pedig előtte áll. Mivel így a *hmšt* szónak mint számnévnek az összes értelmezési lehetőségeit kimerítettük, más magyarázatot kell keresnünk. Leginkább még arra gondolhatnánk, hogy a *hmšt* szó valamilyen jelző, amely a *grb* edénynévre vonatkozik. Ebben az esetben defektív írásnak véve **hmšyt* helyett a bibliai héber *hmšyt* ’fünfecsig’ szóval vehetjük össze. Így a *bgrb hmšt* kifejezést „ötszögletes v. ötbordás edényben” jelentésben fordíthatnánk. A sor végén a *hmšt* szóhoz esetleg a st.determ. ’jelét és a *bb* rövidítést egészíthetjük ki, amely itt, a következő sorban ismétlődő *ysdrs* név előtt jól illik a szövegösszefüggésbe.

86. sor. A *hrglty* név, amely már a töredékes 56. sorban is előfordult, nehezen magyarázható. Leginkább talán még arra gondolhatnánk, hogy egy olyan akkád név arameus átvétele, amely Nergal isten *Erragal* nevét tartalmazza előtagként, utótagja pedig az *’atū* ’kiszemel, kiválaszt’ ige intensívumának *uttī* praeterituma lehet. Az így rekonstruált **Erragal-uttī* ’Nergal kiválasztotta’ névalak ugyanazt az akkád névtípust képviseli, mint pl. az *Aššur-uballī* ’Assur meggyógyította’ név.

A *plg* ’fél’ szó itt — mint a bor árának 3 riš⁴⁹aban való megjelölése mutatja — ’fél kā’-t jelent. Más tételekben helyette a *lgn* III III kifejezést találjuk (így pl. a 103. sorban).

90. sor. A *ntyn* név utáni hézagba a *br* III ár alapján [*lgn* III III]-at kellene kiegészítenünk. Ez azonban nem fér ki, s így nyilvánvalóan ebben a tételben is [*plg*] állt a *lgn* III III kifejezés helyett.

91. sor. Az *’byty* után Cowleytól olvasott *’b* bizonyára egy *’l* megmaradt alsó része. Így itt is a *’l* [*gn* űrmértéket egészíthetjük ki.

102. sor. A Cowleytól magyarázat nélkül hagyott *ptpy* név valószínűleg egyiptomi eredetű. Legkézenfekvőbb volna egy egyiptomi **p;:tpy* ’az első’ névalakra gondolni.

103. sor. A *ptw* név közben előkerült a Brooklyn Museum egyik papiruszán is. E név szintén egyiptomi eredetű.⁴⁹

105. sor. Az értelmezhetetlennek látszó *zprh* névalak helyett valószínűleg *z’k’rh*-t kell olvasnunk; a *k* felső részén összefutott az íróanyag, s így alakja a *p*-hez hasonló lett. A *z’k’rh* olvasatot defektív írásnak tekinthetjük a közismert *zkryh* helyett.

⁴⁹ Ld. KRAELING: id. m. 275.

106. sor. A sor elején álló *b* rövidítés valószínűleg azonosnak tekinthető a tárgyalt *bb* rövidítéssel.

107. sor. Az *'rmys* nevet Cowley *Armais*-nak értelmezte. Sokkal valószínűbb azonban, hogy a hellénisztikus Egyiptomban igen gyakori *'Eqmias* névvel van dolgunk.

E hosszú felsorolásnak jó párhuzamát ismerjük Dura-Europosból, ahol a B2 háztömbben egy üzlethelyiségnek a falán több hasonló jellegű felsorolás került elő. Az egyik ilyen feljegyzés a következőképpen hangzik:

1	<i>Māq[v]</i>	𐤌	<i>v'</i>
2	<i>Bāḏḥs</i>	𐤁	<i>𐤌𐤕𐤀𐤁</i>
3	<i>'Aḏḏēos</i>	𐤀	<i>𐤌𐤕</i>
4	<i>Baḡvēos</i>	𐤁	<i>𐤌𐤕</i>
5	<i>Bovβēos</i>	𐤁	<i>v'</i>
6	<i>Λουσιανός</i>	𐤁	<i>v'</i>
7	<i>'Aḏḏēos</i>	𐤀	<i>𐤌𐤕⁵⁰</i>

Ha ezt papíruszunk felsorolásával összehasonlítjuk, megállapíthatjuk, hogy a két feljegyzés szerkezete lényegében megegyezik: az egyes tételekben mindkettőnél első helyen áll az adós neve, azután következik egy űrmérték megnevezése (Dura-Europosban 𐤌 = *congius*), majd egy számadat. Az eltérés mindössze annyi, hogy a dura-europosi felíraton a bor ára nincs feltüntetve s az egyes tételekben sokkal nagyobb mennyiségek szerepelnek.

IX. rész

A következő feljegyzés az I columnából mindössze három sort foglal magában:

I columna

109. sor *bbyt yšyb yk'l'f. l'tyk III II*
 110 *'b'bytn' 'm'l't'yn' II br'mn II pḥn*
 111 *nḥšy' zy yḥbw 'l tmry' zy pḥy*

109. sor. A sor elején a *bbyt yšyb* kifejezés nyilvánvalóan úgy értelmezhető, hogy „Yāšīḇ házában”, mert a következő sorban *bbytn'* „házunkban” felel meg neki. Valószínűnek látszik tehát, hogy ez a rövid feljegyzés olyan tárgyak felsorolását tartalmazza, amelyek részben Yāšīḇ, részben pedig Aḇihay házában voltak elhelyezve. A bevezető formula utáni *yk'l'f. l'tyk* olvasatra Cowley nem tudott magyarázatot találni. Rá kell mutatnunk azonban arra, hogy a *y*-t kisalakú *š*-nek is felfoghatjuk, a második *l*-t kissé felesűszott *n*-nek is vehetjük, a betűcsoport végén pedig *k* helyett esetleg *d*-t olvashatunk. Ebben az esetben a *šk'l'f. l'n t'yd* olvasatot nyerjük, amelyből az első szót

⁵⁰ C. B. WELLES: YCS 14 (1955) 157, Nr. 42.

škʿlʿ[n]-re egészíthetjük ki, s a bibliai héber *škln* 'Gewand, Mantel' szóval vethetjük össze, a második szót pedig a bibliai héber és arameus *ʿtyd* 'bereit, fertig' szóval azonosíthatjuk. Az *ʿtyd* szót nem vonatkoztathatjuk jelzőként a megelőző *škʿlʿ[n]*-re, mivel nincs egyeztetve vele, hanem valószínűleg határozóként kell felfognunk. Így az első tételt következőképpen értelmezhetnénk: „Yāšīṣ házában: köpenyek, készen, 5 db”.

110. sor. A *ʿmʿtʿyn* olvasat értelmezése nehezen áthidalható nehézségekbe ütközik: Cowley sem talált rá magyarázatot. A szó kezdetén azonban az *ʿm* helyett lehetséges a *ʿt* olvasat is. Ezenkívül bizonytalan a szó vége. Itt lehetne arra gondolni, hogy a *t* egybefolyt *ʿyn*, a Cowleytől *ʿyn*-nek olvasott írásjelek pedig a *ʿII* számjelnek tekinthetők. Így tehát *ʿmʿtʿyn* *II* helyett *ʿtʿyn* *II* olvasattal is számolhatunk. A *tʿ* szót az arameus *twʿ* 'bíbor szín', a bibliai héber *twʿ* 'Kermes gefärbtes Zeug', újhéber *twʿn* 'purpurrot, kermesfarbig' és a szír *twʿt* 'l.vermis, 2. purpura' szavak alapján 'bíborszövet'-nek értelmezhetjük. Valószínűleg valamilyen ruhaanyag szerepel a következő *brʿmn* *II* tételben is. A *brʿm* szóval kapcsolatban kézenfekvő volna a bibliai héber *bərōmīm* szóra gondolni, amely a *gīnzē bərōmīm* 'tarkászótt szőnyegek' kifejezésben fordul elő (Yehezq. XXVII, 24). E szó összefügg az akkád *birnu* 'bunte Wolle' szóval, amely a *barāmu* 'bunt weben' tő származéka. Ha azonban megbízhatunk a héber szó vokalizálási hagyományában, akkor nem lehet az akkád *birnu* átvétele, hanem leginkább még azt tehetnénk fel, hogy az akkád *barāmu* infinitivusi alak került át a héberbe és az arameusba 'tarkaszövés' > 'tarkaszóttas' jelentésben. Feltűnő azonban, hogy a feltehető arameus **bārām* alak *brʿm* írásban jelenik meg papíruszunkon. Mivel egyébként a papírusz szövegében ilyen plene-írás nem fordul elő, fel kell vetnünk azt a lehetőséget, hogy az -t részben elhalványult *ʿm*-nek, az *m* jobboldali szárát *n*-nek, baloldali szárát és az *n*-t pedig a *II* számjelnek olvassuk. Ebben az esetben a *brʿmn* *II* olvasat adódik, s ez írástörténeti szempontból már kifogástalanul magyarázható lenne.

A sor végén álló *ptḥn* szót Cowley 'open'-nek értelmezte. Ez kétségtelenül lehetséges, azonban az adott összefüggésben nem ad kielégítő értelmet, s azonkívül fel kellene tenni, hogy a *ptḥn* írás *ptyḥn* helyett (a *ptḥ* 'nyitni' ige part. pass.-a) áll. Így más magyarázatot kell keresnünk. A *ptḥ* szót azonosíthatnánk esetleg a bibliai héber, újhéber *ptḥ* talmudi arameus *ptḥ* 'ajtó' szóval, amelynek 'Tür mit einem Vorhange, Tür eines Zeltes' jelentése is van. Feltehetnénk tehát, hogy a *ptḥ* szó itt 'ajtófüggöny'-t jelent, s értelmezőként a megelőző *brʿmn* szóra vonatkoztatható. A *brʿmn* *II* *ptḥn* tételt ezek szerint így értelmezhetjük: „Tarkaszóttasok 2 db (ajtófüggönyök)”.

III. sor. E sort Cowley következőképpen értelmezte: „Bronzebands which they put on the date palms of Peḥi”. Ez az értelmezés azon alapszik, hogy a *nhšt* szónak a bibliai héberben van 'bronzbilincs' jelentése is. Így nyelvtanilag ez a fordítás nem lehetetlen, ugyanakkor azonban tárgyilag egyál-

talán nem világos, hogy miért helyeztek *Pehi* datolyapálmáira bronz bilincseket vagy szalagokat, s hogyan függ össze ez a feljegyzés az előző tételekkel. Éppen ezért érdemes fontolóra vennünk egy másik magyarázati lehetőséget is. Az újhéberben a *nhšl* szó jelentése nemcsak 'Kupfer, Erz', hanem 'Unterdecke, Unterlage' is. Ha feltesszük, hogy ez a jelentése az arameus *nhš* szónak is megvolt, akkor szövegünk számára olyan értelmet nyerünk, amely igen jól vág az előző tételekhez. A felsorolásban előzőleg 'köpeny', 'bíborszövet', 'tarkaszőttes' szerepelt, ebbe az összefüggésbe a 'derékalj, alsótakaró' jól beleillik.

Ami e tétel hátralevő részét illeti, elsősorban arra kell rámutatnunk, hogy a *tmr* szó jelentése az újhéber *tmr*, talmudi arameus *tmr* 'Palme, Dattelpalme; Dattel' szavak alapján ítélve nemcsak 'datolyapálma', hanem 'datolya' is volt. Így arra gondolhatunk, hogy e tételben egy csereüzlet lebonyolításáról van szó: „az alsótakarók, amelyeket P. datolyáiért adnak”. A *yhbw* alak általános alany is lehet esetleg, úgyhogy a cserében résztvevő lehet P. és *Aḫhay*, akinek „házában” az alsótakarók el vannak helyezve, nem kell feltétlenül még egy harmadik személyre is gondolnunk.

A *phy* név előfordul az elephantinei papíruszokon is, s már Cowley gondolt arra, hogy egyiptomi eredetű. Valóban e névalak jól magyarázható, mint egy egyiptomi *p*; *hʿy* név átvétele.

X. rész

A következő rész mindössze egy sorból áll:

112. sor. *šnt' z' bmks kršn III IIII š II I*

E feljegyzés jelentősége abban áll, hogy a benne foglalt adat alapján bizonyos mértékben következtethetünk *Aḫhay* és társa kereskedői tevékenységének méreteire. A *mks* szó speciális jelentése mind az akkádban, ahonnan az arameusba és a héberbe átkerült, mind pedig az újhéberben és a talmudi arameusban 'vám'. *Aḫhay* és társa tehát egy év alatt 9 karš 3 šekel vámot fizettek üzleteik lebonyolítása során. Sajnos közelebbi adatok hiányában nem tudjuk, hogy e vám milyen jellegű volt és az áruk értékének hány százalékát jelentette. Ha behozatali vámról gondolunk és ezt 20%-nak vesszük, akkor az *Aḫhay*tól behozott áruk értékéül 36 karš 5 šekel adódik. Lehetséges azonban, hogy lényegesen alacsonyabb vámmal, s így megfelelően nagyobb áruértékkel kell számolnunk.

XI. rész

Ezután a papírusz szövegében olyan rész következik, amely tartalmilag a 60. sorban kezdődő hosszú felsorolással egyezik meg.

⁵¹ A *byt* szó többes számának hasonló használata kétszer is előfordul a Brooklyn Museum egyik papírúszán (Nr. 6. 14, 16). KRAELING (id. m. 196) a többes számot azzal magyarázza, hogy a ház több épületből állott.

hogy kissé hosszúra nyúlt *b*-vel van dolgunk, s így a sort talán következőképpen egészíthetjük ki: / *lgn III III* / *b/r III* /.

XII. rész

A K columnával tartalmi szempontból teljesen elütő új rész kezdődik, amely sajnos eléggé töredékes állapotban maradt fenn.

K columna

118. sor	[. . .] <i>š'r tk</i> [. . .] <i>h'y'b'</i>
119	<i>ʿbzyʿly nkys dmy hmʿrʿ</i> [. .
120	<i>ʿšʿ</i> III
121	[. . .] <i>ph nkys h</i> [. . .
122	XX X <i>lhw</i> t
123	<i>ʿd</i> [^{tör} lés]
124	<i>zwzn XX III l r l</i>

118. sor. A *š'r* 'maradék, maradvány' szó útmutatása szerint e részben valamilyen áruk maradékának vagy vételáruk fennmaradt részének (vö. fentebb a 61., 62., 63. sorok szövegét) felsorolásával van dolgunk. Mivel a *š'r* szó után nem számnév vagy pénzegység rövidítése következik, előtte pedig kevés a hely árucikk és személynév megnevezése számára, arra kell gondolnunk, hogy e szó a felsorolás címéhez tartozik. Ebben az esetben pedig kézenfekvő előtte a [*znh*] kiegészítés, úgyhogy e szövegrész felírása a következő lenne: [*znh*] *š'r* „Maradék ez:”.

A sor végén világos a *h'y'b'* szó, amely helyett — mint fentebb említettük — *h'yrʿ*-t olvashatunk. Előtte a *tk* [betűkkel kezdődő szó nyilvánvalóan szintén valamilyen árucikket jelölt. Kiegészítésképpen szóba jöhetne a bibliai héber, újhéber *tklt* 'purpurbau gefärbte Zeuge, Wolle, Fäden', talmudi arameus *tkl'*, *tklt'* 'ua.' vagy a bibliai héber, újhéber *tkryk* 'weites Gewand, Mantel, Sterbekleid', talmudi arameus *tkryk'* 'ua.'. Mivel a hézagban számjegy is állhatott, leginkább talán még a *tk/ln II* / kiegészítésre gondolhatnánk.

119. sor. A sor elején álló *ʿbzyʿly* kifejezést Cowley „for mine”-al fordította. Sokkal kézenfekvőbb azonban arra gondolnunk, hogy ez a kifejezés vagy a 118. sorban felsorolt maradékok vagy a következőkben feljegyzett vételár-„maradék” (követelés) helyét jelöli meg. Ezt figyelembe véve két értelmezési lehetőség jöhet számításba. Az egyik az, hogy elfogadva a *ʿbzyʿly* olvasatot 'enyémben' jelentéssel fordítjuk, s összefüggésbe hozzuk a korábban, a 7. sorban előfordult / *mn* / *zyʿly* kifejezéssel. Ebben az esetben *ʿbzyʿly* tárgyilag azt jelentené, hogy a felsorolt maradékok Aβilhay árukészletében, raktárában vagy birtokában vannak. A másik magyarázati lehetőség az, hogy *ʿbzyʿly*

helyett *ḥtʿny*-t olvasunk, ebben egy helymegjelölést látunk, s a *tny* névalakot azonosítjuk This-szel, amelynek neve a hieroglif írásban *tni* alakban jelenik meg. Utóbbi esetben ezt a helymegjelölést természetesen már a következő tételre kell vonatkoztatnunk.

A sor végén álló *hmr* jelentése bizonytalan, amennyiben nem világos, hogy a *ḥāmar* 'bor' vagy pedig a *ḥāmār* 'szamár' szóval van-e dolgunk. A 'bor' jelentés mellett az szól, hogy *nkys* a következő sorokban is üzletfélként valószínűleg borvétellel kapcsolatban szerepel. Némileg bizonytalan a sor végének kiegészítése is. Ha a 120. sorban megadott vételárból indulunk ki, akkor a *hmr* szó után [*k'n II*] hormennyiséget egészíthetnénk ki. Lehet azonban, hogy csak egy [*'*] hiányzik a *hmr* szó után.

121. sor. A sor elején kézenfekvő volna a 40., 42. és esetleg a 119. sor alapján egy helymegjelölést keresnünk. A fennmaradt [...]*ph* betűkhöz önként adódik a [*bmn*]*ph* kiegészítés. A *mnph* helynevet Memphisszel azonosíthatjuk, amely a Bibliában ugyan *mp* (és *np*) néven szerepel, de az elephantinei papiruszokon *mnpy* névalakban jelenik meg.

A *nkys* név után leginkább egy igealakot várhatnánk „fizetni köteles” vagy hasonló jelentésben, mert a következő sor egy határidőt jelöl meg. A *ḥ*[...] olvasatot azonban ebben az értelemben nem lehet kiegészíteni. Így arra gondolhatnánk, hogy összeírt *ʿyn*¹-nel van dolgunk, s ebben az esetben természetesen adódik a *ʿyn*¹[*tn*] kiegészítés.

Igen érdekes, hogy a *nkys* név két tételben egymás mellett is szerepel. Lehetséges, hogy két különböző személyről van szó, azonban arra is gondolhatunk, hogy *nkys* Aβihayhoz hasonlóan kereskedő volt, s különböző városokban voltak érdekeltségei. Így érthető volna, hogy egyik tartozásának kiegyenlítése Thisben (vagy Aβihay lakóhelyén), a másiké pedig Memphisben volt esedékes.

122. sor. Nikias tartozásának kiegyenlítési határideje e sor szerint Thoth hónap 30-a volt. Ez a dátum bizonyára nem véletlen. Az egyik elephantinei papiruszon szintén Thoth hónap szerepel visszafizetési határidőként: AP 11, 7—8 *whn l' šlmt lk kl ksp wmrbyth ʿd yrḥ thwt šnt [III] III III ...* „és ha nem fizetem meg neked az egész összeget és az érte járó kamatot Thoth hónapig a 9. évben ...”. A két határidő között látszólag bizonyos eltérés van, azonban lehetséges, hogy az *ʿd yrḥ thwt* kifejezést úgy kell értelmeznünk, hogy a visszafizetésnek Thoth hónapig bezárólag, azaz Thoth hónap végéig kellett megtörténnie. Mindenesetre az a körülmény, hogy mindkét dokumentumban Thoth hónap szerepel fizetési határidőként (akár bezárólag, akár nem), arra enged következtetni, hogy itt valami általános jelenségről van szó. Mivel az egyiptomi év Thoth-hónap 1-ével kezdődött, arra gondolhatnánk, hogy az adósságok törlesztésének az új év első hónapja végéig kellett megtörténnie. Ez azt is jelentené egyúttal, hogy a pénzügyi év ebben a korban Egyiptomban az egyiptomi naptári évvel esett egybe.

XIV. rész

A papírusz szövegének végén az L columnában az eddigiektől eltérő jellegű felsorolást találunk, amely azonban nagyon töredékes állapotban maradt fenn.

L columna

134. sor	<i>II bhñ[ṭ]n s I [...]</i>
135	<i>III m I [...]</i>
136	<i>III bhñṭn s I [...]</i>
137	<i>r II m I [...]</i>
138	<i>]II 'd[</i>

Annyi mindenesetre világos a megmaradt szövegrészből is, hogy ez a feljegyzés bizonyos pénzösszegek felsorolását tartalmazta, amelyeket búza vásárlására fordítottak. Az is kétségtelennek látszik, hogy a columna kezdete hiányos, mert pusztá számadattal a 134. sorban olvasható tétel nem kezdődhetett. Arra kell tehát gondolnunk, hogy a 134. sor előtt volt még egy sor, amely a feljegyzés címét és a 134. sor elején álló számadathoz tartozó pénzegység megnevezését tartalmazta. A feljegyzés tartalma alapján ennek a sornak a szövegét következőképpen rekonstruálhatjuk: */ksp zy yhbṭ bhñṭn r/* „Az összeg, amelyet búzáért adtam: 2 riḫ^a ...”. Hogy a sor végén a riḫ^a pénzegység rövidítését kell kiegészítenünk, azt valószínűvé teszi az, hogy a 137. sorban szintén ezt találjuk a számadat előtt. De kézenfekvőnek látszik ez gazdaságtörténeti szempontból is. A 134. sor alapján következtetve 1 se'āh búza ára 2 riḫ^a lenne. Mivel $4\frac{1}{4}$ se'āh egyenlő 1 ardaḫ^abal, ennek megfelelően 1 ardaḫ^a búza ára 2 šekel $1\frac{1}{4}$ mā'āh volna, ez viszont $4\frac{1}{4}$ drachmának felel meg. Ha megvizsgáljuk a búza árának alakulását a korahellenisztikus Egyiptomban, akkor azt találjuk, hogy ez a búzaár hozzávetőleg a 330 és 300 közötti évek áralakulásának felel meg. A Nagy Sándortól rövid idő alatt forgalomba hozott nagy mennyiségű nemesfémpénz ugyanis a pénz vásárlóértékének csökkenését és az árak emelkedését eredményezte,⁵² s ennek, valamint a 330 körüli nagy éhínségnek a következményeként akkoriban Egyiptomban 1 ardaḫ^a búza ára kb. 10 drachma volt.⁵³ Ugyanakkor viszont 300 körül 1 ardaḫ^a búza ára már csak 2 drachma körül mozgott.⁵⁴ Nyilvánvaló, hogy a búza ára a 330 körül elért csúcspontról 330 és 300 között fokozatosan lefelé süllyedt, s ha ez a folyamat egyenletes volt (ami sajnos egyáltalán nem biztos), akkor 310 táján lehetett $4\frac{1}{4}$ drachma körül. Ez az időpont pedig nagyjából megfelel a papírusz egyéb indokok alapján feltehető korának.

⁵² Ld. FR. HEICHELHEIM: Wirtschaftliche Schwankungen der Zeit von Alexander bis Augustus. Jena 1930. 41.

⁵³ HEICHELHEIM: id. m. 66.

⁵⁴ HEICHELHEIM: id. m. 118.

134. sor. Mivel a 135. sorban a III számadat után 1 mā'āh következik, a 134. sor végén kézenfekvő a következő nagyobb pénzegység, a riḡ'a r rövidítésének kiegészítése.

135. sor. Az áradat után két kiegészítésre gondolhatunk. Az egyik lehetőség [bḥnṭn s I p r], a másik pedig [bḥnṭn s II r] lenne. Az előbbi esetben valamivel magasabb, az utóbbiban lényegesen alacsonyabb búzaárat kapnánk az előző tételben feltüntetetttnél.

136. sor. Ha a sor végén p-t egészítünk ki, akkor a 3 riḡ'a 1 1/2 se'āh búzának lesz az ára, azaz az első tételével pontosan egyező búzaárat kapunk.

137. sor. A sor elejére a felsorolások gyakori fordulatát, a bb rövidítést egészíthetjük ki legvalószínűbben, mert egyébként az értelmi összefüggés semmiféle kiegészítést nem követel.

A 2 riḡ'a 1 mā'āh vételárhoz legvalószínűbben [bḥnṭn s I]-et egészíthetünk ki. Így kb. 15%-al magasabb búzaárat kapunk, mint az első tételben.

138. sor. E sorban az 'd praepositio tanúbizonysága alapján következtetve egy határidő megjelölése állhatott. Előtte a hézagba a gabona ára és mennyiségének megnevezése is kifer, úgyhogy e sort következőképpen egészíthetnénk ki: /š I bḥnṭn s I 'd [yrḥ tḥwt 'ntn] „1 šekelt 2 se'āh búzáért Thoth hónapig kell adnom”. Az 'ntn állítmányt a mondat elején várhatnánk, oda azonban csak úgy lehetne kiegészíteni, ha vagy a búza árát vagy mennyiségének megnevezését a határidő után tesszük. Azonban a fentebbi tételek szerkezete alapján a két adat egymástól való elválasztása nem valószínű. Így arra gondolhatunk, hogy a búza ára, mennyisége és a határidő mint kiemelt mondatrészek az állítmány elé kerültek.

II

A fentebbi fejtegetések alapján a papírusz szövegét a következőképpen rekonstruálhatjuk.

I. rész

A columna

1. sor	ḥšbn 'nby' zy ktbt ['nh] 'bhy
2	šlm ^r š ^l yn nsbt' zy zbdyh ḥnṭn s I r I
3	šbtyt brt [' ^r bdy ^r h ^l] ḥnṭn s I ['k ^l] III III I I p
4	' ^r dsy ^r u ^l [...] ḥnṭn ' X II
5	bb 'ds[yn] ['sṭ ^r] I '[...]
6	[.]
7	[ḥnṭn gr] ['bn ^l] [mn] zy ^r l ^y X III III III
8	[mn šm] 'wn grbn II yḥnn khn' grb I
9	mn šbty yšyb grb II mn ntwn grb I
10	mn ḥgy dyprs grbyn II

- 11 *tʼbʼ brt ʼh̄nʼyḡ bʼsʼwnʼhʼ* ' III ' I ʼl [ʼty]
 12 *[mn tb]ʼ wmn s[y]nrh*
 13 *[.]*

II. rész

B columna

- 14 *š̄iryʼ byd ywntn wʼnh*
 15 *sl̄k̄ ʼpʼnʼʼ š̄mʼwn ḡgy*
 16 *bb š̄m̄ty š̄tr I b̄hmrʼn XX XX*
 17 *bb š̄mʼwn š̄tr I bkrš̄n X II*
 18 *š̄ III III II*
 19 *bb š̄mʼwn š̄tr I [bzwz]n IIII C*
-
- 20 *[bb š̄mʼwn]n [š̄]tr I b̄hlryn III I mdlʼ*
 21 *wyr̄hyn X II mdlʼ*
 22 *ʼbdyhʼwʼ zkwr š̄tr I bzwzn I C XX*
 23 *bb ʼbdyh̄w zkwr š̄tr I b̄hn̄nʼ X*
 24 *š̄b̄ty ḡgy ʼynʼtn š̄tr I bbyth*
 25 *bb š̄b̄ty ḡgy š̄tr I b̄hn̄nʼ XX II II*
 26 *bydh š̄t[r] ʼIʼ yḡnn br dlwy ʼ[tyk]*
 27 *bzwzn I C*

III. rész

C columna

- 28 *byʼdʼ [yw]ntn ḡn̄n [ʼ I z]y ḡyy br[t] bnyḡ*
 29 *byd ywntn rkyʼbʼh̄ III III zy ḡmryn*
 30 *tplh zy ksp X ʼpʼh̄ʼtʼn II zy ksp*
 31 *byd nt̄n wzykʼ zy m̄š̄lm br ʼzgd b̄š̄ II*
 32 *wzykʼ zyly bydh wzykʼ rbʼ zylnʼ bydh*
 33 *rbʼ bydh ʼwzwʼlʼ bydh rʼh̄ʼ[ty]ḡ š̄pyr[h]*
 34 *bydh [pr]ʼš̄ʼ zy yʼdnyḡ [bk I]*
 35 *by[dh] ...*
-
- 36 *[byd ywntn] ḡn̄nʼ II r I*
 37 *[byd]ʼh̄ʼ ḡr̄š̄ʼ zy n̄ḡš̄ ʼnʼkrs[n] brt ḡnyḡ [b̄š̄ I]*
 38 *bydh ḡr̄š̄ʼ zylnʼ bmyʼgʼ[dl]ʼ*

IV. rész

- 39 *ḡmrʼ zy yḡbw ʼbʼtʼnʼy š̄nʼ zʼ š̄l[myḡ] khnʼ*
 40 *btmʼ ʼwhʼ XX I ḡl grbyn II[III] ḡn[bḡh]*
 41 *dlwy zʼrʼ ḡn b XX XX III III ḡl ʼgʼ[rbn X]*
 42 *bmʼgʼdlh ʼbyty grbn III*
 43 *ʼbdyh̄w p̄h̄ʼtʼ grbyn III III ḡl I*

V. rész

44 *mhn̄y ʿzwʿzn I C*

VI. rész

D columna

45 *ʿzyʿ [šl]ht lʿbʿh ʿhʿ[dr̄yn]*
 46 *ʿrʿ[bh] III I hyrʿʿ rʿ[bh I]*
 47 *lh[ns] šʿyn rʿbʿh II [lšʿn]*
 48 *šʿyn [rb]h III III pʿʿʿ[ryn]*
 49 *[rbh II] hlʿ ḥd ḫdʿhʿ [k I lnʿ]*
 50 *[šʿ]ʿynʿ [r]ʿbʿh III II ʿbʿ[dyn]*
 51 *[rbh III] ʿḫtrʿ/t ḥ II]*

VII. rész

E columna

52 *ʾtʿ w[*
 53 *ʾnh[*
 54 *ʾt[*
 55 *ʾzy[*
 56 *ʾhrglty bš[*
 57 *XX XX XX II II r I]*
 58 *ʾʿ š[*
 59 *ʾš[*

VIII. rész

F columna

60 *[zy nrby b]ʿrbʿyʿ bʿpnʿ*
 61 *kʿpʿ kʿ I bš I r II šʿr š I*
 62 *nkys lgn III III br III šʿr ʿrʿ I p*
 63 *bb nkys lgn III III br III šʿr <r> I*
 64 *ʿpʿnys yʿwnʿn kʿ I p bš II r I*
 65 *ynyʿ lgn II II br II*
 66 *ynyʿ lgn [. . .]*
 67 *[. lgn II] br I*
 68 *[. . . . l]gn III III br III*
 69 *ʿnh lgn II*
 70 *ʿnʿtn nrby lq I bm I p*
 71 *ynyʿ lgn III br I m I p*

72 *bb nkys lgn III III br III*
 73 *yny' lg/ . . .*

G columna

74 *nbs lgn III III br III*
 75 *yny' lgn III I br II*
 76 *bb nkys lgn III III br III*
 77 *š'r r II*
 78 *yhwadh lgn II br I*
 79 *bb nkys lg I m I p*
 80 *yny' lgn II b^r I*
 81 *yny' k' I p ^rb^r[š II r I]*

82 *[ysdrs] ^rl^r[gn II] r I*
 83 *bgrb hmšt [bb]*
 84 *ysdrs lgn II br I*
 85 *^rp^rrs k' I bš I r II*
 86 *hrglty plg br III*
 87 *lsmks lgn III I III br III m I p*
 88 *ksts lgn IIII II br III*
 89 *dprws lgn III I br II*
 90 *'byty ntyn [plg] ^rbr^r III*

II columna

91 *'b^ryty l^r[gn . . .*
 92 *ysdrs lgn III I br II*
 93 *yny' lgn III III br III*
 94 *bkys lgn III III III bš I m I p*
 95 *ywny' lgn II br I*
 96 *yhwadh lgn IIII I br II m I p*
 97 *yny' lgn III br I m I p*
 98 *rhbl lg I bm I p*
 99 *^r'bdy ^ryšb l^r[gn . . .*

100 *[.lgn] III I br II*
 101 *^ryn^r[y'] lgn II[II]br II*
 102 *ptpy lgn III I br II*
 103 *pt^rw^r lgn III III br III*
 104 *ywny' lgn III I br II*
 105 *z^rk^rrh lgn II br I*
 106 *b ptw k'n II bš III š'r m III III*
 107 *'rmys lgn III [b]r I m I p*
 108 *[.]*

IX. rész

I columna

- 109 *bbyt yšyb šk^ll^l[n]n 'tyd III II*
 110 *'b^lbytn' 't^ll^lyn II^l II br'mn II pthn*
 111 *nhšy' zy yhbw 'l tmry' zy pky*

X. rész

- 112 *šnt' z' bmks kršn III IIII š II I*

XI. rész

- 113 *bb ptw lgn III III II bš I*
(törölve)
{lgn III III II bš I}
 114 *bb ptw lgn II br I {I}*
 115 *'byty lbtⁿ' [lg I] 'rby' lgn III br [I m I p]*

 116 *[. . . lgn III III] b[r III]*
 117 *[. . . lgn] III I br II*

XII. rész

K columna

- 118 *[znh] š'r tk[ln II] h^lyr^l*
 119 *'b^lny nkys dmy hmr[']*
 120 *'š^l III*
 121 *[bmn]ph nkys 'yn^l[tn]*
 122 *XX X lthwt*
 123 *'d^l[my hmr']*
 124 *zwzn XX III I r I*

XIII. rész

- 125 *[.]*
 126 *ssrt^ls^l [lgn] III br I m I p*
 127 *'nh lgn X II šbt^y hnyh lgn III I*
br II
 128 *bb 'nh lgn III I*
 129 *bb 'nh lgn III III*
 130 *bš I bb 'nh lgn III III*
 131 *br II nkys k' I š I br [II š]^r r II*
r II
 132 *{br II} yhawdh lgn X II 'š^l [I {r I} I] II š'r r III*
 133 *{br II} bb ['nh] lgn III I*

XIV. rész

L. columna

	<i>[ksp zy yhbt bħnṭn r]</i>
134	<i>II bħn[ṭ]n s I [r]</i>
135	<i>III m I [bħn,n s I p r]</i>
136	<i>III bħn,n s I [p]</i>
137	<i>[bb] r II m I [bħn,n s I]</i>
138	<i>[š I bħnṭn s[II 'd [yrh ṭḥwt 'ntn]</i>

A papírusz szövegének fordítása:

I. rész

A. columna

1. sor	Azoknak a terményeknek felsorolása, amelyeket tulajdonomként (követelésemként) összeírtam [én] Aḅihay
2	Šelāmsīn (fia): Zeḅadyāh ültetvénye, (követelésem:) 1 $\frac{1}{4}$ se'āh búza;
3	Šabbeṭīθ, 'Oḅadyāh lánya, 1 se'āh 8 $\frac{1}{2}$ kaḅ búza;
4	Idisin [...] (fia), 12 ardaḅ búza;
5	továbbá Idis[in], 1 okmány (adóslevél) [...] ardaḅ(ról)
6	[.]
7	[Búza] a sajátom[ból]: 19 gerāḅ;
8	[Šime'ōn[tól]: 2 gerāḅ; Yōḥānān, a pap: 1 gerāḅ;
9	Šabbeṭaytól, Yāšīḅ (fiától); 2 gerāḅ; Nāṭūntól: 1 gerāḅ;
10	Ḥaggaytól, Diaphoros (fiától): 2 gerāḅ.
11	Tabā, Ḥanniyah lánya Sewēnben, (követelésem): 3 ardaḅ. 1 ardaḅ (búza) befolyt [nekem]
12	[Tab]ā[tól] és S[e]nurétól.
13	[.]

II. rész

B. columna

14	Az okmányok (adóslevelek) Yōnāṭān és az én kezemben:
15	feltételes megegyezésre jutott Šime'ōn Ḥaggay (fia);
16	továbbá Šūmāṭītól) 1 adóslevél 40 szamárkancáról;
17	továbbá Šime'ōn(tól) 1 adóslevél 12 karšról
18	8 šekelről;
19	továbbá Šime'ōn(tól) 1 adóslevél 400 [zūzról];

- 20 [továbbá Šime'ō]n(tól) 1 adóslevél 4 hallürről, meghosz-
szabbítva,
21 és 12 hónapra (ismét) meghosszabbítva;
22 'Oḇaḏyāhū Zakkūr (fiától) 1 adóslevél 120 zūzról;
23 továbbá 'Oḇaḏyāhū Zakkūr (fiától) 1 adóslevél 10 ardaβ
búzáról;
24 Šabbeṯay Ḥaggay (fia) fog adni 1 adóslevelet a házáról;
25 továbbá Šabbeṯay(tól), Ḥaggay (fiától) 1 adóslevél 24 ardaβ
búzáról;
26 az ő (ti. Yōnāṯān) kezében: 1 adóslevél Yōhānān(tól),
az i[dősebb] Dalluy fiá(tól)
27 100 zūzról.

III. rész

C column

- 28 [Yō]nāṯān kezében: [1 ardaβ] búza, [am]ely Ḥayié, Be-
nāyāh lányáé;
29 Yōnāṯān kezében: 6 számárnyereg,
30 10 ezüst tefillā, 2 ezüst edény.
31 <Yō>nāṯān kezében: Mešūllām, 'Azgāḏ fia igásállata 2 šekel
értékben;
32 az én igásállatom. Az ő (ti. Yōnāṯān) kezében: a mi nagy
igásállatunk. Az ő (ti. Yōnāṯān) kezében:
33 egy nagy (igásállat). Az ő kezében: egy kicsi (igásállat).
Az ő kezében: egy jó itatóteknő.
34 Az ő (ti. Yōnāṯān) kezében: Yeḏōnyāh hátašlova [1 karš
értékben].
35 Az ő ke[zében]: ...
-
- 36 [Yōnāṯān kezében:] 2 ¼ ardaβ búza.
37 [Az ő (ti. Yōnāṯān) kezében:] Nekars[en], Ḥanniyāh lánya
bronz ekéje [1 šekel értékben].
38 Az ő (ti. Yōnāṯān) kezében: a mi ekénk Miy[dāl]ban.

IV. rész

- 39 A bor, amelyet megállapodás alapján adnak ebben az évben:
Šel[āmyāh], a pap
40 Ṭhmušban 21 hallūr(ért) 2[+2] gerāβ(ot); bir[tokostárs]a
41 a kertben az ifjabb Dalluy 46 hallūrért [10] g[erāβ(ot)];
42 Miydālban: Aḇīṯay 3 gerāβ(ot),
43 'Oḇaḏyāhū gyengeminőségű (bort) 6 gerāβ(ot) 1 hallūrért.

- 70 Nāṭān, kamatra adunk: 1 lōγ, 1 ½ mā'āhért;
 71 Yōnāyāh, 3 lōγ, 1 ½ riβ'aért;
 72 továbbá Nikias, 6 lōγ, 3 riβ'aért;
 73 Yōnāyāh, [...] lōγ [...]
 74 Nabis, 6 lōγ, 3 riβ'aért;
 75 Yōnāyāh, 4 lōγ, 2 riβ'aért;
 76 továbbá Nikias, 6 lōγ, 3 riβ'aért,
 77 hátralék: 2 riβ'a;
 78 Yehūdāh, 2 lōγ, 1 riβ'aért;
 79 továbbá Nikias, 1 lōγ, 1 ½ mā'āhért;
 80 Yōnāyāh, 2 lōγ, 1 riβ'aért;
 81 Yōnāyāh, 1 ½ kā, 2 ¼ šekelért;

- 82 [Isidoros, 2] lō[γ,] 1 riβ'aért,
 83 [az] ötbordás edényben; [továbbá]
 84 Isidoros, 2 lōγ, 1 riβ'aért;
 85 Poros, 1 kā, 1 ½ šekelért;
 86 Herragaluttī, ½ kā, 3 riβ'aért;
 87 Lysimachos, 7 lōγ, 3 ½ riβ'aért;
 88 Kostos (?), 6 lōγ, 3 riβ'aért;
 89 Diaphoros, 4 lōγ, 2 riβ'aért;
 90 Αβιθay Nāṭin (fia), ½ kā, 3 riβ'aért;

H columna

- 91 Αβιθay, [...] o[ōγ ...
 92 Isidoros, 4 lōγ, 2 riβ'aért;
 93 Yōnāyāh, 6 lōγ, 3 riβ'aért;
 94 Bakchios, 9 lōγ, 1 šekel 1 ½ mā'āhért;
 95 Yōnāyāh, 2 lōγ, 1 riβ'aért;
 96 Yehūdāh, 5 lōγ, 2 ½ riβ'aért;
 97 Yōnāyāh, 3 lōγ, 1 ½ riβ'aért;
 98 Reḥaβēl, 1 lōγ, 1 ½ mā'āhért;
 99 'Αβδι Yāšīβ (fia), [...] l[ōγ ...
 100 [..... ,] 4 [lōγ], 2 riβ'aért;
 101 Yōnā[yāh], 2[+2] lōγ, 2 riβ'aért;
 102 Pateqi, 4 lōγ, 2 riβ'aért;
 103 Pataw, 6 lōγ, 3 riβ'aért;
 104 Yōnāyāh, 4 lōγ, 2 riβ'aért;
 105 Zeḡaryāh, 2 lōγ, 1 riβ'aért;
 106 továbbá Pataw, 2 kā, 3 šekelért, hátralék: 6 mā'āh;
 107 Hermias, 3 lōγ, 1 ½ riβ'aért;
 108 [.]

- 132 {2 riβ'aért; } Yehūdāh, 12 lōγ, [1] šekel {1[+1 riβ'a]}, 2
riβ'a, hátralék: 3 riβ'a;
133 {2 riβ'aért; } továbbá [én], 4 lōγ.

XIV. rész

L. columna

- [A pénz, amelyet búzáért adtam:]
134 2 [riβ'a] 1 se'āh búzáért;
135 3 [riβ'a] 1 mā'āh [1 ½ se'āh búzáért;]
136 3 [riβ'a] 1[½] se'āh búzáért;
137 [továbbá] 2 riβ'a 1 mā'āh [1 se'āh búzáért;]
138 [1 šekelt] 2 [se'āh búzáért Thoth hónap]ig [kell fizetnem.]

III

Hogy papíruszunk adatait a hellénisztikus Egyiptom gazdaságának és kereskedelmének története szempontjából kiértékelhessük, mindenekelőtt korát kell minél pontosabban meghatároznunk. Cowley két kormeghatározó körülményre hivatkozott. Ezek közül az egyik, az elég nagyszámú görög név megjelenése a papíruszon, 331 utáni időre mutat. A másik, az arameus nyelv használata, viszont Cowley akkori véleménye szerint azt bizonyítaná, hogy a papírusz szövegét nem sokkal Nagy Sándor hódítása után, legfeljebb 300 körül írták. Ennek az utóbbi érvnek ma már nem tulajdoníthatunk olyan bizonyítóerőt, mint annak idején Cowley tette. Az utóbbi évtizedek leletei megmutatták, hogy az arameus nyelvet a III. század folyamán még az egykori óperzsa birodalom legtöbb tartományában használták. Nem valószínű, hogy e tekintetben Egyiptom kivétel lehetne. Igaz ugyan, hogy a Ptolemaiosok alatt a görög lett az állami közigazgatás hivatalos nyelve, azonban ez nem idézte elő az egyiptomi nyelvű írásbeliség megszűnését sem. Egyáltalán nem tekinthető tehát kizártnak, hogy egy ilyen magánjellegű feljegyzés, mint papíruszunk, Egyiptomban a III. század folyamán is létrejöhetett. Ha tehát papíruszunk keletkezését szűkebb időhatárok közé akarjuk szorítani, akkor más támpontokat kell keresnünk.

Fentebb már utaltunk arra, hogy papíruszunkon 1 ardaβ búza ára 4¼ drachmának felel meg, s hogy ez a búzaár 310 körül lehetett érvényben. Ennek alapján papíruszunk keletkezési idejét eléggé pontosan határozhatjuk meg, amennyiben a 310 körüli évekre tehetjük létrejöttét. További támpontot nyújt a keletkezési idő meghatározására a papírusz szövegében említett pénzegységek vizsgálata. Papíruszunkon a következő pénzegységek szerepelnek: *karš* (= 10 šekel), *šekel* (= 4 riβ'a), *riβ'a* (= 10 hallūr), *mā'āh* (= 1/12 šekel), *hallūr* (= 1/10 riβ'a) és *zūz* (= ½ šekel). A *zūz* kivételével ezek mind ismeretesek már az V. századi elephantinei arameus papíruszokról, tehát lényegében véve

még az óperzsa uralom pénzforgalmát tükrözik. Mint ismeretes, a legkésőbbi elephantinei papíruszokon, amelyek 402-ből és 400-ból származnak, egy új érmefajtának a neve bukkan fel, a *stater*-é (*sttr* és *str* alakban). Ez a jelenség azokról a politikai és gazdasági kapcsolatokról tanúskodik, amelyek az V. század végén Athén és Egyiptom között létrejöttek. Az e korból származó pénzkincsletekben nagyszámú athéni kibocsátású érme fordul elő. Később a IV. század folyamán az eredeti athéni kibocsátások ugyan ritkává válnak Egyiptomban, azonban az attikai standard általános elterjedését jól mutatja, hogy az athéni érmeiket helyileg utánozzák mind a független egyiptomi uralkodók, mind pedig a második perzsa uralom alatt Egyiptom perzsa helytartója. A korabeli Egyiptom pénzforgalmáról jó képet nyújt a Beni-Hasszán-i és a Szamanud-i pénzkincslet.⁵⁵ Mivel a šekel $\frac{1}{2}$ staternak felelt meg,⁵⁶ az attikai standard jól összeegyeztethető volt a perzsa uralom alatt használt pénzegységrendszerrel. Ebből csak a drachma megfelelője hiányzott, amely $\frac{1}{2}$ šekelnek felelt meg. Mint látjuk azonban, papíruszunkon már megjelenik a *zūz* szó, amely a félšekelt jelölte. Nyilvánvaló, hogy ebben az érmenévben a drachma arameus megnevezését kell látnunk. Bizonyítja ezt az is, hogy a *zūz* szó mint ideogrammm 'drachma' jelentésben megvan a pahlavīy írásbeliségben (az avrömāni pergamenen *ZWZN*) és előfordul a Frahang-i Pahlavikban is (XVI 2: *ZWZN*: *dlhn*). A papíruszunkon szereplő pénzegységrendszer tehát lényegében véve a IV. századi Egyiptom pénzforgalmát tükrözi. Ebben a pénzegységrendszerben a makedón hódítás lényeges változást nem idézett elő, amennyiben Nagy Sándor pénzverése szintén az attikai standardon alapult. Mint ismeretes, Ptolemaios Soter több mint egy évtizeden keresztül nem változtatott ezen a pénzverési rendszeren, azonban 310 után többször is döntő jelentőségű változtatásokat eszközölt rajta.⁵⁷ A 310-es évek után először is a tetradrachmon súlyát leszállította 17'15 grammról 15'70 grammra. Ez szakítást jelentett mind az Egyiptomban korábban használt attikai standarddal, mind pedig az ezzel jól összeegyeztethető még korábbi óperzsa pénzegységrendszerrel. Ennek a ténynek papíruszunk korának meghatározása szempontjából döntő jelentősége van. Kétségtelen ugyanis, hogy — bár a *zūz* = drachma érmenevet továbbra is lehetett a csökkentett súlyú tetradrachmonokra használni — a papíruszunkon szereplő többi pénzegységnevek rendszere ezzel már nem volt összeegyeztethető. Így nyilvánvaló, hogy a papírusz nem származhatik a 310 utáni időből, amikor Ptolemaios Soter pénzreformja következtében a Nagy Sándor pénzverésének fél tetradrachmonjával egyező šekelnek és tört részeinek mint pénzegységnek a használata lehetetlenné vált.

⁵⁵ Ld. M. ROSTOVITZ: *The Social and Economic History of the Hellenistic World*. I. Oxford 1941. 89.

⁵⁶ HEICHELHEIM: *id. m.* 87.

⁵⁷ Ptolemaios Soter pénzverési politikájára vonatkozólag ld. E. S. G. ROBINSON alapvető megjegyzéseit ROSTOVITZ-nél: *The Social and Economic History of the Hellenistic World*. III. 1635 skk.

Ilyen módon tehát a rajta szereplő pénzegységrendszer vizsgálata alapján a papírusz keletkezési idejét 331 és 310 közé tehetjük. Ezzel az eredménnyel a búzaár tanúvallomása, amely 310 körüli időre mutat, jól összegyeztethető. Semmi sem szól tehát az ellen, hogy a papírusz keletkezését ne a 310 körüli évekre tegyük. Sőt, felhívhatjuk még a figyelmet egy olyan megfigyelésre, amely ennek a következtetésnek a helyességét egészen kétségtelenné teszi.

A papíruszon a pénzösszegeknek pénzegységekkel való kifejezésében egy első pillantásra érthetetlennek látszó jelenséget figyelhetünk meg. Bár a züz pontosan egyenlő $\frac{1}{2}$ šekellel, s így természetes volna, hogy a számadásokban $\frac{1}{2}$ šekel kifejezésére használják, mégsem fordul elő sohasem olyan pénzösszegek megnevezésében, amelyekben a šekel vagy törtrészei szerepelnek. Ugyanígy, bár kézenfekvő volna, hogy ahol a züz párosszámú többszöröse jelennek meg egy pénzösszeg körülírásában, helyette a šekelt vagy a következő nagyobb pénzegységet, a karšot használják, ilyesmire egyetlen példánk sincs a papírusz szövegében. Ez a jelenség teljesen megmagyarázhatatlan, ha a züz ugyanannak a pénzegységrendszernek a képviselője, mint a karš, a šekel és törtrészeik. Fel kellene tehát tennünk, hogy a papíruszon voltaképpen két pénzegységrendszer szerepel, amelyek közül az egyiket a karš, a šekel és törtrészeik, a másikat pedig egyedül a züz (és $\frac{1}{4}$ törtrésze) képviseli. Ez a következtetés, bármennyire logikus is, első pillantásra hihetetlennek látszik. Ptolemaios Soter pénzverésének vizsgálata azonban arról győz meg bennünket, hogy a problémának valóban ez a helyes megoldása.

A helyzet ugyanis az, hogy Ptolemaios Soter — bár pénzverésének első korszakában Nagy Sándor pénzegység rendszerét megtartotta és az attikai standard alapján verette tetradrachmonjait — mégis már a tetradrachmon súlyának 17'15 grammról 15'70 grammra való csökkentése, azaz közvetlenül 310 előtt kibocsátott az attikai standard alapján vert tetradrachmonok mellett csökkentett súlyú, 3'70—3'75 grammos drachmákat is, amelyek tehát nem illeszkedtek bele a tetradrachmonok által képviselt pénzegységrendszerbe.⁵⁸ Ilyen módon 310 körül rövid ideig, egy-két évig az a sajátságos helyzet alakult ki Egyiptomban, hogy az attikai standardon nyugvó pénzegységrendszer mellett volt egy azzal össze nem függő másik pénzegységrendszer is, amelyet a csökkentett súlyú egydrachmás érmék képviseltek. Ez kitűnően megmagyarázza a papíruszon a šekel és a züz egymástól független használatát. A šekel 10-szeresével, a karšsal és törtrészeivel együtt az attikai standardon nyugvó pénzegységrendszert képviselte, a züz viszont a csökkentett súlyú, az attikai standarddal össze nem függő egydrachmás érme megnevezésére szolgált. Mivel az egydrachmás érme nem felelt meg pontosan sem a félšekelnek, sem a šekel bármely törtrészeinek, így érthető, hogy a papíruszon a két pénzegység használata teljesen, független egymástól.

⁵⁸ Ld. ROBINSON: id. m. 1635.

Ez a megfigyelés lehetővé teszi, hogy a papírusz keletkezési idejét a 310 körüli egy-két évre szűkítsük le. Papíruszunk tehát abból a korszakból származik, amelyben Ptolemaios Soter még csak satrapaként uralkodott Egyiptomban. Ennek az időszaknak gazdasági viszonyaira vonatkozólag forrásanyaggal úgyszólván egyáltalán nem rendelkezünk,⁵⁹ úgyhogy papíruszunk adatai alapján most első ízben nyílik lehetőség arra, hogy a koraptolemaiiai Egyiptom gazdasági életébe bizonyos mértékben bepillantassunk.

Ezek után vizsgáljuk meg először is, hogy a kereskedelem és gazdasági élet milyen területein és milyen keretek között mozgott a papíruszon említett Αβιηαι és Υονάθαν üzleti tevékenysége. Az I. rész a tulajdonukban levő búzakészlet és búzakövetelésük mennyiségét tartalmazza. Ez a mennyiség legalább 24 ardaß volt, amelynek értékét 100—110 drachmára becsülhetjük. A II. rész hitelügyleteiket állítja össze. Az üzletkötések értékét tekintve ez a rész messze kimagaslik a többi közül. A tételek között a legerősebben a pénzkölcsön van képviselve. A felsorolt hitelügyletek értékét óvatos becsléssel és elhanyagolva a két pénzrendszer közötti különbségeket mintegy 1250 drachmára tehetjük. A III. rész bizonyos készletekről számol be, amelynek egy része úgy látszik zálogokból és talán letétekből állott. Ezeknek értékét egészen hozzávetőleges becslés alapján mintegy 100 drachmára tehetjük. A IV. rész borvásárlások feljegyzését tartalmazza. Mind a vásárolt bor mennyisége (23 gerāß), mind pedig vételára (3½ drachma) jelentéktelen. Az V. rész 100 drachma haszonról számol be. A VI. rész más helyiségekbe eladásra küldött áruk felsorolását tartalmazza. A szóban forgó áruk értékének felbecsülése csaknem lehetetlen, talán itt is 100 drachma körüli összegre gondolhatnánk. A VIII., XI. és XIII. rész valamilyen drága folyadék eladásáról szóló kimutatást tartalmaz. A folyadék mennyisége a három részben összesen kb. 28 ká 2 lőy, értéke pedig 84½ drachma (egyes tételek hiányzanak). A IX. rész szemmel láthatólag szintén egy árukészlet (részben talán letétek) felsorolása. Ennek értékére vonatkozólag sem rendelkezünk kézzelfogható támpontokkal. Mindenesetre kb. 100 drachmányi értékkel itt is számolhatunk. A X. tétel az „erre az évre” fizetett vám összegét 146 drachmában jelöli meg. A XII. tétel maradékkészletről (vagy hátralékos követelésről) és eladott bor be nem folyt áráról számol be. A bor ára 30¼ drachmát tesz ki. Végül a XIV. rész valószínűleg 7 se'ah búza vásárlásáról értesít, a kifizetett vagy kifizetendő összeg 7⅓ drachma lehetett. Ha az egyes részekben feljegyzett üzletek értékét összeadjuk, a bizonytalan tételek becslésétől függően 1800—2000 drachma végösszeget kapunk. Ez az összeg igen jelentős, különösen ha meggondoljuk

⁵⁹ Ezzel kapcsolatban elég ROSTOVITZEFF szavait idéznünk (id. m. I. 261—2): „Nor do we know very much of the proceedings of Alexander's agents in Egypt (except for certain transactions of Cleomenes) or of the conditions that prevailed there during the long rule of Soter. The literary sources are almost silent and documentary evidence fails us almost completely. It is not until the reign of Philadelphus that we begin to perceive the general outlines of the organization of Egypt . . .”.

hogy a papíruszon feljegyzett üzletek valószínűleg egy év alatt kerültek lebonyolításra. A papíruszon ugyanis két alkalommal is előfordul az „ebben az évben” kifejezés (a 39. és a 112. sorban), s így kézenfekvő arra gondolnunk, hogy voltaképpen egy teljes pénzügyi évben lebonyolított üzletek feljegyzésével van dolgunk. A PSI 400 papírusz szerint egy arura föld évi jövedelme a III. században 3 drachma körül mozgott. Ha ezt az összeget a papíruszunkon szereplő búzaárnak megfelelően 310 körül kétszeresnek vesszük is, Aβihay és Yōnāōān egy év alatt lebonyolított üzleteinek értéke egy kb. 300 arurás nagybirtok egy évi jövedelmének felel meg. Lehetséges azonban, mint majd látni fogjuk, hogy a papíruszon az egy év alatt lebonyolított üzletek értéke nincs is teljes egészében feltüntetve.

Ha már most a papíruszon szereplő árukat vesszük vizsgálat alá, akkor a következő kép tárul elénk. A növénytermelés területéről a búza és a bor szerepel áruként. Az állattartást számár, igásállat (ökör) és (talán) ló képviseli. Az aromata közül a papírusz a cimetet és az illatos füstölőanyagot említi áruként, s talán idesorolhatjuk bizonyos mértékben a kalácsot is. Igen gazdagon vannak képviselve a textilipar termékei: turbánokat, köpenyeket, len ruhákat, bíborszövetet, tarkaszőtteket, alsótakarókat és bíborkék szövetet említ a papírusz. Elég sokféle terméke szerepel a fémművességnek is: nyakékeket, ezüst tefillákat, fémedényeket (*hīrā*), ezüstedényeket, tálakat (?) és bronz ékeket találunk a különböző üzletekben. A kerámika területéről csak egy edény szerepel (ez sem áruként) és talán tálak (mint árucikkek). Az Egyiptomban olyan nagy szerepet játszó szállítással függnek össze nyilvánvalóan a szamarak és számárnyergek, az itatóteknő s talán az igayonó állatok is.

Mint láthatjuk, a papíruszon a korabeli Egyiptom gazdasági életének csaknem minden területe és terméke képviselve van. Annál feltűnőbb, hogy a ptolemaiوسي Egyiptom gazdasági életében olyan fontos szerepet játszó olaj nem szerepel az áruk között. Valószínű azonban, hogy ez csak látszólag van így. Van ugyanis a papíruszon három olyan rész is (VIII., XI., XIII.), amelyekben valamilyen drága folyadék szerepel áruként. Kézenfekvő, hogy itt első sorban az olajra gondoljunk. Vizsgáljuk meg mindenesetre közelebbről ezt a lehetőséget. Az említett részek tételei szerint az eladott folyadékból 1 kának az ára $1\frac{1}{2}$ šekel, azaz 3 drachma volt. Mivel 72 ká (= sextarius) egyenlő 1 metretesszel, így e folyadékból 1 metretes ára 216 drachma volt. Ugyanakkor a 259/8-ban kiadott olajmonopóliumtörvény szerint 1 metretes szezámolaj hivatalos ára 48 drachma volt. A két ár között az eltérés meglehetősen nagy, de az a különbség még nagyobb lesz, ha a papíruszon szereplő folyadék eladási árát a boréval hasonlítjuk össze. A folyadékból 1 keramion ára 108 drachma lenne, viszont 1 keramion bor ára 283-ban $8\frac{1}{3}$ drachma volt,⁶⁰ papíruszunkon

⁶⁰ Ld. HEICHELHEIM: id m. 111. Az adatot 72 kotylés keramionra számítottuk át, a metretest pedig az olajmonopóliumtörvénynek megfelelően 144 kotylével vettük egyenlőnek.

pedig még ennél is sokkal alacsonyabb borvételár szerepel. Így még mindig sokkal valószínűbb, hogy papiruszunk drága folyadéka az olaj volt. Ha figyelembe vesszük, hogy a pénz vásárlóértékének csökkenése következtében 330 körül 1 ardaß búza ára 10 drachma volt, azaz ötszöröse a III. századi 2 drachmás átlagárnak, s hogy papiruszunk tanúbizonysága szerint a búza ára 310 táján még mindig 5 drachma körül mozgott, akkor feltehetjük, hogy az olajnak az ára is 330 körül hozzávetőleg ötszöröse lehetett a III. századi hivatalos árnak. Így 330 táján metretesenként 240 drachmás olajárral számolhatnánk. Ha az olaj árának csökkenése a búzáéval párhuzamosan haladt volna, akkor 310 körül 1 metretes olaj árának 120 drachma körül kellett volna mozognia. Mivel azonban semmi kényszerítő ok nem késztet arra a feltevésre, hogy az olaj árának csökkenése a búzáéval párhuzamosan haladt, egyáltalán nem látszik lehetetlennek, hogy 1 metretes olaj ára 310 körül 216 drachma volt. Így a papirusz VIII., XI. és XIII. részében szereplő árucikket nagy valószínűséggel olajnak határozhatjuk meg.

Érdekes megfigyelnünk, hogy a papiruszon felsorolt üzletkötések általában mind ingóságok és fogyasztási cikkek körül forognak, egy esetben fordul csak elő ingatlan (24. sor), ebben az esetben is házról van szó, földbirtok vétele és eladása azonban egyáltalán nem szerepel a lebonyolított üzletek között. Ez bizonyára nem véletlen jelenség. Egyiptomban a Ptolemaiosok alatt a föld legnagyobb része a király tulajdona volt, s mint ilyen természetesen nem lehetett adás-vétel tárgya. Volt ugyan bizonyos mennyiségű magánföldtulajdon is, valószínűleg a városi földbirtokok körzetében,⁶¹ kérdés azonban, hogy ezek léteztek-e már papiruszunk keletkezésének korában. Az óperzsa birodalomban a föld szintén a király tulajdona volt, és ha vannak is adataink arra vonatkozólag, hogy Babylonia régi városai saját földbirtokokkal rendelkeztek, amelynek egy része a városlakók magántulajdonában lehetett, nagyon kérdéses, hogy Egyiptomban hasonló volt-e a városok helyzete. Valószínűbb arra gondolnunk, hogy a városi földbirtokok körzete s ezek keretében a földmagántulajdon Egyiptomban főleg a Ptolemaiosok alatt fejlődött ki. Ebben az esetben viszont papiruszunk keletkezése idején a magánföldtulajdon még olyan ritka jelenség lehetett, hogy adása vagy vétele csak nagyon elvétve fordulhatott elő.

Ha most a papiruszon szereplő ingóságokat és fogyasztási cikkeket vesszük szemügyre, akkor azonnal szemünkbe ötlük, hogy ezek között számos olyan árucikk van, amelynek árusítása már Ptolemaios Philadelphos alatt állami ill. királyi monopólium volt.⁶² Ilyenek az olaj, az aromata, a len- és

⁶¹ A földmagántulajdon kérdésére vonatkozólag ld. ROSTOVITZ: id. m. I. 289 skk., III. 1381 sk., továbbá A. B. RANOVICS: Эллинизм и его историческая роль. М.—Л. 1950. 194.

⁶² A monopóliumokra ld. L. MITTEIS—U. WILCKEN: Grundzüge und Chrestomathie der Papyrskunde. Leipzig—Berlin 1912. I/1. 239 skk.; ROSTOVITZ: id. m. I. 302 skk.; RANOVICS: id. m. 200 skk.

gyapjúszövetek és az ékszerek. Hasonlóképpen a királyi monopóliumok keretébe tartoztak a bank- és hitelügyletek. Hogy papiruszunkon ezek az árucikkek és a hitelügyletek *Αβιηay* és *Υονάθαν* üzleti tevékenységének keretében szerepelhettek, annak két magyarázata lehetséges. Tudjuk, hogy a Ptolemaiosok az állami monopóliumokat bérbe adták, s így a monopóliumot jelentő árucikkeket bizonyos évi bérösszeg lefizetése mellett kiskereskedők vagy kiskereskedői szervezetek árusították. Gondolhatnánk esetleg arra, hogy a papiruszunkon is ilyen esettel állunk szemben. Ebben az esetben azonban azt várnánk, hogy a bérösszeg szerepel a feljegyzések között. Valóban találunk is egy ilyen jellegű feljegyzést a 112. sorban, amely szerint „ebben az évben” *mks*-re 7 karš 3 šekel = 146 drachma összeget fizettek be. A *mks* szó azonban ’vám’-ot, majd később ’foglalkozási adó’-t jelent, s így kétségtelennek látszik, hogy az e név alatt az államnak befizetett összeget nem tekinthetjük valamilyen monopóliumért fizetett bérösszeggnek. Mivel a Ptolemaiosok alatt Egyiptomban a külföldről behozott áruk behozatali vám alá estek, s ezenkívül Alsó- és Felső-Egyiptom, valamint az egyes nomosok határán is vámot (az áru értékének 2%-át) kellett fizetni,⁶³ valószínűnek tarthatjuk, hogy a papiruszon szereplő *mks* alatt ezeknek a különböző vámoknak az összegét kell értenünk. Mivel 310 körül, a papirusz keletkezésének idején a háborús viszonyok következtében a behozatal valószínűleg erősen csökkent, a 146 drachma elsősorban belső vámokból tevődhetett össze. Ha ennek az összegnek csak felét számítjuk is belső vámrá, a forgalomba hozott árucikkek értéke akkor is 3650 drachmára rúgna. A papiruszon feljegyzett üzletek értéke ennél jóval kisebb. Ennek a jelenségnek az lehet a magyarázata, hogy a papirusz csak a készleteket és a követeléseket sorolja fel, a lebonyolított üzleteket azonban nem. Ilyen módon a vámok alapján kiszámítható forgalmat hozzá kell adnunk az árukészlet és a követelések értékéhez, hogy *Αβιηay* és *Υονάθαν* egy évi kereskedelmi tevékenységének méreteiről helyes képet kaphassunk. Mindenesetre valószínűnek látszik, hogy a papiruszunkon szereplő kereskedők nem a királyi monopóliumok bérbevétele alapján folytatták tevékenységüket. Így csak arra a másik magyarázatra gondolhatunk, hogy 310 körül ezek a monopóliumok még nem léteztek, hanem a felsorolt árucikkek forgalma és a hitelügyletek lebonyolítása megengedett dolog volt.

Ilyen módon papiruszunk alapján következtetve 310 körül Egyiptom gazdasági rendszere még alapvetően különbözött a Ptolemaios Philadelphos alatti Egyiptom képétől. Ez az eredmény jól beleilleszthető a hellénisztikus Egyiptom történeti fejlődésének keretébe. Természetesnek tarthatjuk ugyanis, hogy az Egyiptom fölött még csak satrapaként uralkodó Ptolemaios Soter, akinek egyelőre hatalma megszilárdításáért kellett küzdenie, nem alakíthatta

⁶³ Ld. MITTEIS—WILCKEN: id. m. I/1. 172, 269, I/2. 341 sk.

át lényegesen az ország gazdasági rendszerét. Ehhez nemcsak hatalmának megszilárdítása, hanem az államszervezet gondos kiépítése is szükséges volt, ez pedig egy évtizednél bizonyára hosszabb időt vett igénybe. Hogy bizonyos gazdaságpolitikai elgondolásai kezdettől fogva lehettek, azt mutatja az attikai standardtól eltérő egydrachmás érmék kibocsátása már a 310 körüli időben.

A Ptolemaios Soter alatti Egyiptom gazdasági életének ezt a képét a papíruszunkon szereplő egyes árucikkek vizsgálata számos érdekes vonással egészíti ki. A mezőgazdasági termékek közül a papíruszon szemmel láthatólag fontos szerepet játszik a búza. Különösen feltűnő, hogy a búzán kívül más gabonafajtára úgy látszik nem terjedt ki Αβιhay és Υόνᾱθᾱn kereskedői tevékenysége. Ez a tény arra mutat, hogy a búzának mint árucikknek a jelentősége a többi gabonafajta rovására ebben az időben Egyiptomban rendkívül megnövekedett. Ez Egyiptom mezőgazdasága szempontjából nagyjelentőségű tény lehetett, mert korábban a gabonafajták közül a tönköly és az árpa játszotta a főszerepet. Igaz ugyan, hogy már valószínűleg a perzsák meghonosították Egyiptomban a búzát,⁶⁴ azonban kétségtelen, hogy a perzsa uralom alatt a búza sohasem érte el a tönköly és az árpa jelentőségét. Láthatjuk ezt abból, hogy az egyik elephantinei arameus papíruszon (AP Nr. 10) a zálogként lefoglalható vagyontárgyak felsorolásában csak az árpa és a tönköly (*šʿrn knṯn*) szerepel, a búza azonban hiányzik. A Brooklyn Museum egyik arameus papírusának szövegéből pedig az is kiderül, hogy az elephantinei zsidó helyőrség tagjai gabonafejadagjukat még 402-ben is tönkölyben kapták.⁶⁵ Tudjuk viszont, hogy Nagy Sándor korától kezdve Görögországban a búza iránti kereslet rendkívül megnövekedett, mert a korábban importált thrakiai és déloroszországi búza termelésében a kelták balkáni és a szarmaták déloroszországi betörései következtében zavarok keletkeztek.⁶⁶ A Ptolemaiosok számára tehát kitűnő búzakiviteli lehetőségek kínálkoztak, s a III. századi görög papíruszokból tudjuk is, hogy nagy erőfeszítéseket tettek ennek a helyzetnek a kihasználására.⁶⁷ Papírusunk tanúvallomása ebben a kérdésben már most azért rendkívül fontos, mert azt mutatja, hogy a búza az egyiptomi mezőgazdaságban és kereskedelemében már Ptolemaios Soter uralmának első évtizedében döntő szerepet kezdett játszani, és fontosság tekintetében a többi gabonafajták elé került. Ezzel összhangban áll az a tény is, hogy ára a 330-as rekordárhoz képest körülbelül a felére csökkent. Az egyiptomi mezőgazdaságnak a búza termelésére való átállítását tehát, amely az ország gazdasági életét és külkereskedelmét a következő századokban alapvetően meghatározta, nagy valószínűséggel Ptolemaios Soter tettének tarthatjuk.

⁶⁴ Ld. ROSTOVITZJEFF: id. m. I. 359.

⁶⁵ KRAELING: id. m. Nr. 11.

⁶⁶ HEICHELHEIM: id. m. 57; ROSTOVITZJEFF: id. m. 360.

⁶⁷ ROSTOVITZJEFF: id. m. 360 skk.

A búza után a mezőgazdasági termékek közül jelentőség tekintetében papíruszunkon a növényi olaj következik.⁶⁸ Igen érdekes megfigyelnünk, hogy egyrészt a papírusz leghosszabb része foglalkozik az olaj árusításával, másrészt pedig, hogy az egyes tételekben aránylag csak kis mennyiségű olaj szerepel. Ez részben azt mutatja, hogy az olaj iránti kereslet nagy volt, részben pedig, hogy a magas ár miatt az emberek csak kis mennyiségeket tudtak vásárolni. Sajnos, semmiféle támpontunk sincs arra vonatkozólag, hogy papíruszunkon milyen olajfajta szerepel. A Brooklyn Museum egyik arameus papírusa (420-ból) háromféle olajat is említ: *mšh* '(egyszerű) olaj', *mšh zyt* 'olivaolaj' és *mšh ʾmʾ/b ʾšʾym* 'balzsamolaj'.⁶⁹ A 259/8-ban kibocsátott olajmonopólium-törvényben viszont ötféle olaj szerepel: szezámolaj, knekosolaj, kikiolaj, kolokyntosolaj és lámpaolaj, de ezenkívül volt még akkor bizonyára olivaolaj is. Az egyes olajfajták árai között az olajmonopólium-törvény alapján következtetve túlságosan nagy különbség nem volt, tehát ezen az alapon sem lehet a papíruszunkon szereplő olajfajtát közelebből meghatározni. Annyi mindenesetre valószínű, hogy valamilyen finomabb olajfajta lehetett (tehát pl. nem kikiolaj), ha ilyen magas ára volt. Gondolhatnánk esetleg olivaolajra, mivel az üzletfelek között számos görög szerepel, s azt várhatnánk, hogy ezek elsősorban olivaolajat vásároltak. Ebben az esetben Aβihay és Yōnāthān valószínűleg importolajat árusíthattak, mert az olivaolaj nagyobb arányú előállítása Egyiptomban csak Ptolemaios Philadelphos alatt kezdődött meg. Mindenesetre az a tény, hogy papíruszunk szerint 310 körül 1 metretes olaj 216 drachmába került, arra mutat, hogy az olajtermelés fejlődése a búzáéhoz viszonyítva sokkal lassúbb ütemű volt. Ez azért érdekes, mert Ptolemaios Philadelphos 259/8-ban kibocsátott olajmonopólium-törvénye az általánosan elfogadott felfogás szerint voltaképpen csak a revíziója volt a már Ptolemaios Soter alatt kibocsátott eredeti törvénynek.⁷⁰ Kétségtelen már most, hogy a papíruszon feljegyzett olajüzlet nehezen volna elképzelhető az olajmonopólium-törvény életbelépése után, amennyiben az Egyiptomban előállított olaj árusítása királyi monopólium volt. Az olivaolaj ugyan nem szerepelt az olajmonopólium-törvényben, de ennek oka az volt, hogy Egyiptomban olivaolajat nem, vagy csak számításba nem jövő kis mennyiségben állítottak elő. Külföldről viszont eladásra nem lehetett olivaolajat behozni, mert az olajmonopólium-törvény előírta, hogy az eladásra behozott olajat el kell kobozni s a kereskedőre súlyos büntetést kell kiróni (52. col.). Így kézenfekvőnek tartjuk, hogy 310-ben, papíruszunk keletkezésének idejében Ptolemaios Soter még nem bocsátotta ki olajmonopólium-törvényét. Sőt a papíruszunkon szereplő rendkívül magas olajár azt is valószínűvé teszi, hogy az olajtermelés megszervezése messze elmaradt a búzatermesztés fejlődésétől. Nyilvánvaló

⁶⁸ A papíruszon feljegyzett búzakészlet és búzaügyletek értéke 300 drachma, az olajügyletek értéke pedig 80—90 drachma körül mozog.

⁶⁹ KRAELING: id. m. Nr. 7. (20. sor).

⁷⁰ Ld. MITTEIS—WILCKEN: id. m. I/1. 240; ROSTOVITZ: id. m. I. 302.

azonban, hogy az olajmonopólium-törvény kibocsátására csak akkor kerülhetett sor, amikor a termelés megszervezése és fejlesztése révén már legalábbis nagyjából biztosítani lehetett az ország olajellátását. Tudjuk azonban, hogy az olajellátás még a III. század közepe táján sem volt teljesen kielégítő, s éppen ezért volt lehetséges, hogy az olajárusítással államilag megbízott kereskedők az olajat a hivatalosan megállapított árnál jóval drágábban adhatták el. Ha 310 körül az olaj ára még ilyen rendkívül magas volt, akkor nagyon valószínűnek látszik, hogy az olajmonopólium bevezetésére legkorábban csak Ptolemaios Soter uralkodásának végefelé kerülhetett sor.

A harmadik mezőgazdasági terméknek, a bornak a papíruszon szereplő ára semmiképpen sem illeszkedik bele abba a képbe, amelyet a búza és az olajár vizsgálatából nyertünk. A bor ára ugyanis papíruszunkon a javasolt kiegészítések szerint a III. részben 2 tételben keramiononként (= 72 kotyle) kb. $\frac{1}{2}$ drachma, 2 tételben pedig csak kb. $\frac{1}{80}$ drachma volna, ugyanakkor viszont Heichelheim összeállítása szerint⁷¹ a legalacsonyabb borár is keramiononként 5 drachma volt a hellenisztikus Egyiptomban. Lehetséges, hogy a javasolt kiegészítések helytelenek, s valójában a 40. sorban pedig még ennél is magasabb borárral számolhatunk, s talán arra is gondolhatunk, hogy Heichelheim számításaiba is hiba csúszott, amikor 36 kotylés keramionnal számolt 72 kotylés helyett, s így az esetek egy részében az általa számított árnak csak felét kell vennünk. Azonban papíruszunkon a bor ára ebben az esetben is megmagyarázhatatlanul alacsony, úgyhogy csak arra gondolhatunk, hogy ebben az esetben valamilyen speciális ügyletről van szó, amikor Αβιηay és Υἱὸν Ἀθᾶν a vásárolt borért csak szimbolikus árat fizettek. Valószínűleg a korabeli valószínűs borár szerepelhetett a XII. részben, ahol arról értesülünk, hogy egy bizonyos Nikias $30\frac{1}{4}$ drachma borárral tartozik, sajnos azonban a bor mennyisége itt nincs megadva. Ha így a papírusz a bor korabeli árára vonatkozólag nem nyújt is felvilágosítást, más szempontból mégis érdekes fényt vet az egyiptomi szőlőművelés történetére. Mint ismeretes, szőlők voltak már a perzsa uralom előtti Egyiptomban is, és készítettek bort is. Az elephantinei arameus papíruszok is említik a bort, mint olyan italt, amelyet az ottani zsidók ittak (AP Nr. 30, 31). Egy más helyről származó arameus papírusz pedig kétféle borfajtát, „egyiptomi bort” (*ḥmr mšryn*) és „sidoni bort” (*ḥmr šydn*) is megnevez (AP Nr. 72). Kétségtelen azonban, hogy a szőlőművelés nagyarányú kifejlesztése és a bortermelés magas színvonalra való emelése csak a hellénisztikus korban a Ptolemaiosok alatt következett be. A III. századból származó görög papíruszok alapján a tudományos világban általánosan elfogadottá vált az a felfogás, hogy ez a görög telepések és földbirtokosok munkájának volt az eredménye. Most papíruszunk kétségtelenné teszi, hogy ebből a munkából az Egyiptomban megtelepedett vagy talán még inkább a

⁷¹ Id. m. 111 sk.

Ptolemaios Soter alatt bevándorló zsidók is kivették részüket, akiknek Palesztinában fejlett szőlőművelésük volt, s így ezen a téren gazdag tapasztalatokkal rendelkeztek. Ha a helyneveket helyesen azonosítjuk, akkor két helyen is, Mydálban és Thmuishban voltak zsidó bortertermelők. Nagyon valószínű, hogy ezekben új betelepülőket kell látnunk, mert egyébként a korábbi gazdag arameus papírusanyagban semmi nyoma sincs annak, hogy a perzsa uralom alatt Egyiptomban élő zsidók szőlőműveléssel foglalkoztak volna.

A papíruszon felsorolt árucikkek között meglepő gazdagon vannak képviselve a textilipar termékei. Ez bizonyára nem véletlen. A len termelése és feldolgozása igen fejlett volt már korábban is Egyiptomban, és a finom lenvászon egyike volt a legfontosabb egyiptomi kiviteli cikkeknek. A len termelése, feldolgozása és a lenvászon árusítása a Ptolemaiosok alatt szintén királyi monopólium.⁷² Papíruszunk tanúbizonysága szerint azonban 310 körül a lenvászon árusítása még szabad volt. Kétségtelen azonban, hogy a lenfeldolgozó ipar Egyiptomban ekkor már olyan fejlett, hogy állami, ill. királyi monopóliummá való szervezése az egész gazdasági élet területén a legelőbb történetelt meg. Ami a gyapjűfeldolgozó ipar termékeit illeti, Rostovtzeff úgy gondolja, hogy ez főleg a görögök igényeit elégítette ki és a gyapjűfeldolgozás lényegében véve a görögök háziipara volt.⁷³ Papíruszunk alapján ezt a felfogást bizonyos mértékben módosítanunk kell, mert mint láthatjuk, a gyapjűszövetek keresett árucikket jelentettek Egyiptom sémi lakossága körében is, sőt valószínű, hogy a bíborszöveteket és a bíborkék gyapjűfonalakat elsősorban ez az ethnikum használta, készítette vagy importálta Phoinikiából és Syriából. Az elephantinei arameus papíruszokból tudjuk, hogy a gyapjűruhák (*lbš zy kmr*) a menyasszonyi hozománynak rendszerint legértékesebb, legtöbbször becsült részét alkották, s a hozomány felsorolása rendszerint az 1 karšot (= 20 drachma) vagy 1 karš 2 šekelt (= 24 drachma) is elérő értékű gyapjűruhával kezdődött.⁷⁴ Nyilvánvaló tehát, hogy Egyiptom előázsiai eredetű sémi lakossága körében a gyapjűfeldolgozásnak legalább olyan jelentősége volt, mint a görögöknél, s nagyon valószínű, hogy a finomabb készítmények, mint a bíborszövetek előállítására pedig túlnyomórészt régi technológiai hagyománnyal rendelkező műhelyeikben történt.

Ugyancsak jelentős szerepet játszanak a papíruszon feljegyzett árucikkek között a fémművesség és az ékszeripar termékei is. Ez valószínűleg szintén azzal függ össze, hogy ez az iparág is régi hagyománnyal rendelkezett Egyiptomban és magas fejlettségi fokot ért el már a perzsa hódítás előtt is. Az elephantinei zsidók házassági szerződéseiben nagy szerepet játszik a hozományul vitt fémedények (*m'ny nhš 'bronzedények'*) felsorolása s a zálogügyleteknél is a bronz- és vasedények (*m'n nhš wprzl*) állandóan mint értékes

⁷² Ld. MITTEIS—WILCKEN: id. m. I/1. 245 sk.; ROSTOVITZEFF: id. m. 305 sk.

⁷³ ROSTOVITZEFF: id. m. 307 sk.

⁷⁴ Ld. KRAELING: id. m. Nr. 2 és 7.

vagyontárgyak szerepelnek.⁷⁵ Az iparág e fejlettségi fokának és a fémműves-ségi készítmények iránti keresletnek felelnek meg a papíruszon szereplő fémből készült árucikkek, mint a nyakékek, ezüst edények, ezüst tefillák, a nagy fémedények, a tálak és bronzekék. Kitűnő illusztrációt nyújt papíruszunkhoz a III. század első negyedében elrejtett Tuḥ el Karmus-i kincslelet, amelyben görög és greko-iráni stílusú ezüst- és aranytárgyak mellett előkerült egy egyiptomi stílusú és készítésű, drágakövekkel berakott arany nyakék és egy megarai csészét utánzó, de tiszta egyiptomi stílusú és készítésű ezüstedény.⁷⁶

Az aromata közül papíruszunkon a cimet és az illatos füstölőszerek fordulnak elő. Mindkét árucikk arábiai termék, amely Egyiptomba mint importárú juthatott el. A Ptolemaiosok alatt a fűszerek és illatszerek is királyi monopólium alatt állottak.⁷⁷ Papíruszunk keletkezése idején még ez a monopólium sem lehetett meg. Érdekes megfigyelnünk, hogy a papíruszunkon szereplő aromata köre meglehetősen szűk. Ez valószínűleg nem véletlen. A fűszerekkel és illatszerekkel való kereskedés olyan kitűnő lehetőségeket nyújtott, hogy ezt Aḫihay és Yōnāṭān, akiknek kereskedelmi tevékenysége Egyiptom egész gazdasági életét átszötte, bizonyára nem hagyták volna kihasználatlanul. Így csak arra gondolhatunk, hogy az aromata behozatala ezekben az években erősen megcsappant, s ezt tükrözi papíruszunk is. E jelenség magyarázata részben az lehet, hogy ezekben az években Ptolemaios háborúja Antigonosszal (gazai csata 312-ben!) az Arábiával való kereskedelmet rendkívül megnehezítette. Másrészt arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az Arábiával és Arábián keresztül folytatott egyiptomi kereskedelem csak akkor lendülhetett fel komolyabb mértékben, amikor a Ptolemaiosok Phoinikia és Palesztina szilárd birtokában a nabataiosokkal, az arábiai kereskedelmi utat kezében tartó arab törzsszel kapcsolataikat rendezni tudták.⁷⁸ Ezt a problémát csak Philadelphosnak sikerült végleg megoldania, s ez irányban az első lépéseket Ptolemaios Soter sem tehette meg 311 előtt. Így érthető, hogy papíruszunk keletkezése idején az aromata kereskedelem kerete még eléggé korlátozott lehetett Egyiptomban.

Külön figyelmet érdemel papíruszunkon a szállító eszközök nagy szerepe. Az egyes tételekben szereplő 40 számár, 6 számárnyereg, 5 ígásállat és itatóteknő egy kisebb karaván felszerelését jelenti. Közismert, hogy a szállítás kérdése milyen nagy szerepet játszott a Ptolemaiosok államában.⁷⁹ A mezőgazdasági és ipari termelés legtöbb ágának állami megszervezése hatalmas szállítási feladatokat jelentett. Papíruszunk keletkezésének időpontjában azonban, a királyi monopóliumrendszer létrehozása előtt aligha jelentkezett ilyen formában ez a probléma. Ha tehát papíruszunk tanúbizonysága szerint

⁷⁵ KRAELING: id. m. Nr. 7 és 11.

⁷⁶ Vö. ROSTOVITZJEFF: id. m. I. 390 és XLVII. tábla.

⁷⁷ MITTEIS—WILCKEN: id. m. I/1. 249; ROSTOVITZJEFF: id. m. I. 313.

⁷⁸ Ld. ROSTOVITZJEFF: id. m. 387 sk.

⁷⁹ Vö. erre vonatkozólag ROSTOVITZJEFF megjegyzéseit: id. m. 314 sk.

a szállító eszközök forgalma mégis olyan nagy szerepet játszott ezekben az években a kereskedelemben, akkor ennek más okának kellett lennie. A legvalószínűbb arra gondolnunk, hogy ez a jelenség a Ptolemaios és Antigonos között folyó háborúval áll kapcsolatban. Háború idején a nagy csapatmozdulatok és a hadsereg ellátása és utánpótlása mindig a szállító eszközök rendkívüli igénybevételét vonta maga után. Így jól érthető, hogy ezekben az években jelentősen emelkedett a kereslet a szállító eszközök iránt, ennek pedig az volt a következménye, hogy szerepük nagymértékben megnőtt a kereskedelmi forgalomban.

Mint láthatjuk, a papíruszon szereplő árucikkek jellegéből és megoszlásából, valamint árából nagy körvonalakban kibontakozik előttünk a korabeli Egyiptom gazdasági életének képe. Ezenkívül azonban papíruszunk még néhány érdekes jogtörténeti és közigazgatási problémát is felvet. A felsorolt ügyletekre vonatkozólag két kifejezés szerepel a papírusz szövegében. A nagyobb hitelügyletekkel kapcsolatos okmány neve *štr*, a kisebb értékű üzletekkel kapcsolatban viszont két esetben is az '*pn*' szót találjuk. A két kifejezés közül a *štr* szó kétségtelenül írott okmányt jelent, az '*pn*' szót azonban értelmezhetnénk szóbeli megegyezésnek. Ebben az esetben papíruszunk a szerződések két fajtájáról, az írásos és a szóbeli szerződésről tanúskodnék. Mint tudjuk, a szerződéseknek ezt a két fajtáját az egyiptomi jog is ismerte, és még a ptolemaios időkben is érvényben volt Bokchoris törvénykönyvének az a rendelkezése, amely szóbeli szerződés alapján kapott kölcsön letagadása esetén egy előírt eskü letetését írta elő.⁸⁰ Ugyanezt a kétféle szerződést megtaláljuk az egyiptomi görög joggyakorlatban is.⁸¹ Kétségtelenül van azonban a *štr* és '*pn*' kifejezések egymásmellettiségének egy másik magyarázati lehetősége is. E két kifejezés jelentéstani szempontból ('írott okmány' — 'megegyezés') pontosan megfelel a görög papíruszokon a szerződésekkel kapcsolatban használt *συγγραφή* és *δολογία* elnevezéseknek. Ezek terminológiai használatának megítélése ugyan távolról sem teljesen egyöntetű a tudományos irodalomban,⁸² azonban homológjának mindenesetre azokat a szerződéseket tekintetjük, amelyeknek szövegét a *δολογεῖ* 'megegyezik' kifejezés vezeti be. Míg ez a szerződéstípus az egész szöveget csak az egyik fél álláspontjából fogalmazza meg, addig a másik szerződéstípusban, amelyből ez a kifejezés hiányzik, mindkét fél jogi tevékenysége külön-külön kifejezésre jut. Gondolhatnánk már most esetleg arra is, hogy a *štr* kifejezéssel jelölt szerződések az utóbbi, az '*pn*'-nak nevezettek pedig az előbbi típusnak felelnek meg. Hogy melyik magyarázat a helyesebb, csak újabb forrásanyag segítségével lehet majd eldönteni.

⁸⁰ Ld. R. TAUBENSCHLAG: The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri 332 B. C. — 640 A. D. Warszawa 1955. 301.

⁸¹ TAUBENSCHLAG: id. m. 302.

⁸² Vö. MITTEIS—WILCKEN: id. m. II/1. 72 skk.; TAUBENSCHLAG: id. m. 293 skk.

Ugyanebbe az összefüggésbe tartozik annak a kérdésnek a felvetése is, hogy papiruszunk voltaképpen milyen okmánytípusba sorolható. Mint már rámutattunk, számadásnak a papiruszt nem tekinthetjük, mert sehol összegezés nem fordul elő benne. Egyes részleteihez Nebuchelos feljegyzései ugyan találó párhuzamokat nyújtottak, azonban kétségtelen, hogy papiruszunk a maga egészében teljesen más jellegű okmány volt, mint a durai kereskedő rendszertelen és összefüggés nélküli felfeliratai. Papiruszunk minden valószínűség szerint egy bizonyos évre vonatkozólag rögzíti egy kereskedő vagyoni helyzetét. Csoportosítva sorolja fel az egyes üzletfajták szerint követeléseit, árucikkek szerint készletét, feltünteti az egy év alatt fizetett vám összegét. Természetesen nincs kizárva annak a lehetősége, hogy ez a feljegyzés magán-célokra készült, azonban mindenesetre figyelembe kell vennünk azt is, hogy jellegét tekintve pontosan megfelel a hellénisztikus Egyiptom egyik legfontosabb okmánytípusának, az *ἀπογραφή*-nek. A III. századból számos ilyen okmány maradt fenn, s Ptolemaios Philadelphos egyik rendelete (Rev.-P. 36. col.) részletesen szabályozza ezeknek benyújtását. Az apographék vagyonbevallási kimutatások voltak, amelyeket az egyiptomi lakosságnak évenként kellett benyújtania, hogy a hatóságok ezáltalul véve az adót kivethessék.⁸³ A fennmaradt, ingóságokról adott vagyonbevallások tárgyköre felöleli a gabonakészletet, az állatállományt és egyéb ingóságokat mint pl. kapát, alsóruhát, ládát és kosarakat is.⁸⁴ Tartalmát és jellegét tekintve papiruszunk pontosan megegyezik ezekkel az okmányokkal, kérdés azonban, hogy elképzelhető-e egy arameus nyelvű vagyonbevallás benyújtása Ptolemaios Soter hatóságaihoz. E kérdést határozottan eldönteni igen nehéz. A vagyonbevallásnak ez a rendszere megvolt már a perzsa hódítás előtt is Egyiptomban, s így bizonyára nem valószínűtlen Wilckennek az a feltevése, hogy a Ptolemaiosok csak átvették ezt a már előttük is fennálló intézményt.⁸⁵ Ehhez mindenesetre azt is fel kell tennünk, hogy ez a vagyonbevallási rendszer meg volt Ptolemaios Soter alatt és a perzsa uralom idején is. Ezt a feltevést kézzelfogható adatokkal egyelőre természetesen nem tudjuk alátámasztani, azonban ha papiruszunkat valóban vagyonbevallási kimutatásnak tarthatjuk, akkor a VI. század végétől a III. század közepéig terjedő nagy hézagot bizonyos mértékben sikerül áthidalni. A perzsa uralom alatt a kancelláriák hivatalos nyelve az arameus volt, így az mindenesetre biztosnak tekinthető, hogy legalábbis Egyiptom arameus nyelvű lakossága az adóbevallást arameus nyelven nyújtotta be. Egyáltalán nem tekinthető kizártnak, hogy a makedonok, amikor Egyiptomot meghódították, átmenetileg még az ott talált arameus kancelláriákat is felhasználták állami adminisztrációjuk céljaira, s csak fokozatosan építették ki a görög kancelláriákat s vezették be a görögöt mint hivatalos

⁸³ Ld. MITTEIS—WILCKEN: id. m. I/1. 173 skk.

⁸⁴ MITTEIS—WILCKEN: id. m. I/2. 231 sk., 280 sk. (Nr. 198, 241, 242, 243, 244).

⁸⁵ Id. m. 174.

nyelvet. A papírusz keletkezése idején, mindössze húsz évvel a makedon hódítás után így helyenként az állami adminisztrációban még az arameus nyelvet is használhatták. Nem elképzelhetetlen tehát, hogy papíruszunk hivatalos vagyonevallás céljaira készült s így a ptolemaiوسي állami adminisztráció kiépülésének egy érdekes mozzanatát őrizte meg számunkra.⁸⁶

IV

Igen érdekes fényt vet papíruszunk az egyiptomi zsidók történetére. A hellénisztikus korban nagyszámú zsidó élt Egyiptomban, s mint az egyiptomiak és görögök mellett egyik legjelentősebb ethnikum fontos szerepet játszottak az ország életében. Bevándorlásuk Egyiptomba még jóval a perzsa hódítás előtt kezdődött, de míg a hellénisztikus korból jelentős forrásanyaggal rendelkezünk az egyiptomi zsidók történetére vonatkozólag, addig a perzsa uralom előtti időre jórészt csak a Biblia adatai, a perzsa uralom korára vonatkozólag pedig az elephantinei arameus papíruszok nyújtanak több-kevesebb tájékoztatást.⁸⁷ Az elephantinei papíruszok azonban 400 körül elhallgatnak, s ettől kezdve a III. század közepe tájáig meglehetősen sötét homály fedi az egyiptomi zsidóság történetét.⁸⁸ Most papíruszunk adatainak segítségével ezt a történeti hézagot bizonyos mértékben áthidalhatjuk.

Papíruszunk zsidókat említ Thmuishan, Miydālban és Sewēnben, mivel azonban az üzletfelek többsége általában zsidó volt, nagyon valószínű, hogy mindazokban a helységekben, amelyekkel papíruszunk írójának üzleti kapcsolatai voltak, szintén éltek zsidók. Így papíruszunk alapján még a következő városokban tehetünk fel zsidó lakosokat: Tanis (Šō'an), Memphis, Hanēs (Heracleopolis), This, Thebai és Apollonopolis Maior. Ezek közül ugyan csak feltevésen alapul Tanis és Thebai kiegészítése a szövegben, azonban Tanist a Heracleopolisszal való szoros összefüggés igen valószínűvé teszi, Thebaira vonatkozólag pedig már az elephantinei papíruszok kétségtelenné teszik (AP Nr. 34), hogy éltek ott zsidók. Ezekhez jöhetne még a papírusz írójának lakóhelye, amelyet — ha hitelesnek tekinthetnénk a papírusz lelőhelyére vonatkozó adatot — Apollonopolis Minorral (Kūs) azonosíthatnánk. Érdekes már most megfigyelnünk, hogy e városoknak jó része megegyezik azokkal a zsidó kolóniákkal, amelyeket Yiremyāhū a maga korából (626—587)⁸⁹ megemlít egyik helyen (XLIV 1): *hadābār āšer-hāyā 'el-yirāmyāhū 'el kāl-hayy'hūdīm hayyōšā'īm b'ereš mišrāyim hayyōšā'īm b'miydāl ūb'tahpanhēs ūb'nōq ūb'ereš*

⁸⁶ Lehetséges az is, bár kevésbé valószínű, hogy papíruszunk csak fogalmazvány volt, amelyet azután görögre fordítottak és így nyújtottak be a hatóságoknak.

⁸⁷ Az egyiptomi zsidóság történetére vonatkozólag ld. TAUBENSCHLAG bibliográfiái összeállítását: id. m. 11.

⁸⁸ Vö. KRAELING: id. m. 118 sk.

⁸⁹ A próféta személyére és korára vonatkozólag ld. O. EISSFELDT: Einleitung in das Alte Testament.² TÜBINGEN 1956. 420 skk.

paθrōs . . . „A kinyilatkoztatás, amely történt Yiremyāhū számára valamennyi judaeaira vonatkozólag, akik laknak Egyiptom földjén, akik laknak Miydölban és Tahpanhēsben és Nōqban és Paθrōs földjén . . .”. A felsorolt helyek közül Miydāl és Memphis papíruszunkban is szerepel, s a Felső-Egyiptomot jelentő Paθrōst pedig This, Thebai, Apollonospolis Maior, Thmuis és Sewēn képviseli. Az ezen a helyen nem szereplő Tanist és Heracleopolis Magna-t pedig Yeša'yāh említi (XXX 4) mint olyan városokat, ahová az Egyiptomba menekülő zsidók eljutottak. A papíruszunkon szereplő helyneveknek ez a meglepő egyezése a Bibliában található adatokkal egyrészt alátámasztja a két próféta e helyeinek történeti hitelességét, másrészt pedig arra mutat, hogy mindezekben a helyeken a zsidók megtelepülésének bizonyos kontinuitásával kell számolnunk.

Nagyon valószínűnek látszik tehát, hogy amikor az elephantinei zsidók élete ott lehetetlenné vált, könnyen csatlakozhattak a közeli városok zsidó kolóniaihoz. Nincs azonban kizárva az sem, hogy ha Elephantine szigetén 400 után nem is maradhattak zsidók, de Sewēnben továbbra is ott lakhattak. Papírusunk írójának volt Sewēnben lakó zsidókkal is üzleti kapcsolata. Érdekes már most megfigyelnünk, hogy a Brooklyn Museum egyik papírusa szerint az elephantinei zsidó helyőrség egyik tagjának Elephantinében is és Sewēnben is volt vagyona.⁹⁰ Ez valószínűleg nem volt elszigetelt jelenség, s így kézenfekvő arra gondolnunk, hogy az elephantinei zsidók egy része 400 után Sewēnbe költözött át, s ott is maradt papírusunk koráig.

A papírusz két papot is említ, Yōhānānt és Šelāmyāhot, s az utóbbinak a lakóhelyét Thmuisban jelöli meg. Ez azért fontos, mert régi problémát jelent már a kutatás számára, hogy hol lehetett az a templom, amelynek létezését Yeša'yāh egyik helye (XIX 19) alapján fel kellene tennünk.⁹¹ Most a papírusz alapján arra gondolhatunk, hogy ez a templom, amelyre Yeša'yāh-nak ez a helye (valószínűleg éppen Ptolemaios Soter korából származó késői betoldás⁹² utal) Thmuisban lehetett.

Papírusunk írója szemelláthatólag jómódú kereskedő volt, akinek üzletei az egyiptomi gazdasági élet egész területét átölelték. Benne már a hellénisztikus zsidóságnak azt a típusát láthatjuk, amely később a Ptolemaiosok alatt olyan jelentős szerepet játszott Egyiptom gazdasági életében. A papíruszon szereplő többi zsidók jó része is elég vagyonos személy lehetett a kötött üzletek mérete alapján következtetve. Egyesek — mint láttuk — bortermeléssel is foglalkoztak, s ennek alapján arra lehetett gondolni, hogy személyükben újabb bevándorlókkal van dolgunk.

Általánosan elterjedt az vélemény, hogy a Ptolemaiosok alatt Egyiptomba nagyszámú zsidó vándorolt be. Erre vonatkozólag papírusunk is

⁹⁰ KRAELING: id. m. Nr. 11.

⁹¹ Ld. KRAELING: id. m. 117 sk.

⁹² KRAELING: id. m. 119.

nyújt bizonyos támpontokat. Mint már rámutattunk, a papírusz szövegében olyan új kifejezések jelennek meg, amelyek ismeretlenek még az elephantinei papíruszok nyelvében. Ilyen a *štr*, a *zwz*, a *grb* és a *wzyk'* szó. Ezekben az esetekben véletlenről nem lehet szó, mert tárgyi szempontból ezeknek a szavaknak is elő kellene fordulni az elephantinei okmányokban, ha már abban a korban ismertek lettek volna. E négy szó közül azonban kettő babilóni, kettő peddig óperzsa jövevényszó az arameusban. Nagyon valószínű, hogy ezeknek átvétele az arameusba nem Egyiptomban, hanem Mezopotámiában történt, s onnan Ptolemaios Soter alatt az új bevándorló zsidó csoportok hozták a gazdasági életnek ezt az új terminológiáját magukkal.